

Janko Pleterski

ZVEZA VSESLOVENSKE LJUDSKE STRANKE IN HRVATSKE STRANKE PRAVA V LETIH 1911—1913

V okviru preučevanja jugoslovanskega gibanja pri Slovencih je važno obdelati tudi dejavnost slovenske klerikalne stranke pri iskanju političnih stikov v hrvatskih deželah to in onstran dualistične avstrijsko-ogrške meje in pa v Bosni in Hercegovini. Čez državne meje habsburške monarhije politična dejavnost te stranke ni šegla, a tudi v Vojvodino ne. Seveda moremo o ozemeljsko tako omejeni dejavnosti govoriti kot o jugoslovanski le v smislu stopnje v jugoslovanstvu, podobno kot moremo le stopnje v jugoslovanstvu ugotavljati pri drugih sočasnih političnih programih in akcijah drugod, ki se omejujejo samo na nekatere narode in ne računajo na Slovence. Ali pa morda dejavnost slovenske klerikalne stranke v narodnem vprašanju sploh ne sodi v okvir jugoslovanskega gibanja zaradi njenega idejnega in političnega značaja?

Na XIV. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici (9.—13. 9. 1968) je bilo to vprašanje načeto v diskusiji po referatu podpisanega (Tria-lizem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje). Navzoči so pritrdili mnenju Dušana Kermavnerja, da sodi trialistična akcija slovenskih strank, tudi klerikalne, v sklop poglavja o jugoslovanskem gibanju pri Slovencih. V slovenski zgodovinski zavesti je to mnenje že ves čas udomačeno. Upoštevala jo je tudi ljudskofrontna politika slovenskih komunistov v letih pred drugo svetovno vojno, ko je dokazovala, da klerikalizem ne more in ne sme imeti vodilne vloge v slovenskem življenju, hkrati pa se je trudila pripeljati na napredne družbene postojanke množice te stranke. In tu je zastavljala vzvod ravno pri tisti narodni, jugoslovanski in socialni zavesti, ki so jo te množice dobile po delovanju prav te stranke kot organizacije, ki je »združevala v svojih vrstah ogromne množice slovenskega ljudstva.«¹ Protislovisni značaj slovenske klerikalne stranke, ki je vsebovala tudi politične prvine, ki s klerikalizmom samim po sebi niso združljive, se je trudil zgodovinsko pojasniti tudi podpisani.²

Osrednjega pomena v zgodovini političnih stikov slovenske klerikalne stranke, z jugoslovanskimi deželami habsburške monarhije je nastanek zveze Vseslovenske ljudske stranke (VLS) in Hrvatske stranke prava (HSP) dne 20. oktobra 1912. Ze v tistem času je to dejanje bilo kritično, a ne negativno ocenjeno v slovenski javnosti, pri čemer je treba spomniti zlasti na oceno Ivana Cankarja v predavanju »Slovenci in Jugoslovani« dne 12. aprila 1913.⁴

¹ V skladu s tem je tudi obravnavanje deleža klerikalne stranke v temeljiti študiji Lojzeta Udeta, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903—1914, v: Jugoslovanski narodi pred prvi svetSKI rat (Beograd 1967) 887—941. Ponatis v knjigi Istega avtorja, Slovenci in jugoslovanska skupnost (Maribor 1972) 22—85.

² Ena izmed najpomembnejših marksističnih zgodovinskih analiz tedanjega časa meni med drugim: »Politična vzgoja, ki jo je dala (S. L. S.) tem množicam v slovenskem narodnem duhu in v duhu demokratičnih načel, je stvar, ki je ni mogoče kar tako izbrisati. Prepričani smo, da je tudi med osnovnimi kadri S. L. S. mnogo ljudi, ki jim je bila omenjena politična vzgoja veliko več kot preprosta taktična poteza.« Itn. — A. V. (Vladimir Martelanc), Slovenski politični razvoj in problem sodobne politične orientacije, v: Sodobnost 5 (Ljubljana 1937) 193—207.

³ Janko Pleterski, Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879—1893), v: ZC 29 (1975) 263—275. — Isti avtor, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904, v: ZC 31 (1977) 7—23. — Isti avtor, diskusija na sestanku avstrijskih in jugoslovanskih zgodovinarjev v Gösingu 1976, v: Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1846 bis 1918 (Wien 1978) 42—43, 100—102.

Zgodovinopisje SLS se je pozneje (1928) seveda sklicevalo na to stran-karsko zvezo kot na dokaz jugoslovanske usmeritve slovenske klerikalne stranke že v dobi habsburške monarhije, ni pa tega pojava pobliže preučilo.⁵ Ko pa se je slovenski klerikalizem leta 1934 pripravljaj na vstop v centralistično vlado in na »obkolitev Hrvatov«, je v zgodovinskem dokazovanju svojega jugoslovanstva zvezo VLS s hrvatskimi pravaši preprosto zamolčal.⁶

Niti slovensko zgodovinopisje po drugi svetovni vojni ni dalo kake temeljitejše obdelave omenjene slovensko-hrvatske strankarske zveze, čeprav se je je redoma dotaknilo.⁷ Gledanje slovenskega zgodovinopisja na jugoslovansko politiko slovenske klerikalne stranke je Fran Zwitter takole strnil v svojem referatu na mednarodnem posvetu historikov v Bloomingtonu o nacionalnem problemu v habsburški monarhiji (3.—6. april 1966): »Po letu 1897 je konec sodelovanja slovanskih strank z nemškimi klerikalci; slovenska klerikalna stranka uvidi, da je v nacionalnih vprašanjih nemogoče sodelovanje z nemškoavstrijskimi krščanskimi socialci, mora si ustvariti nov program in poiskati novih zaveznikov. Zaveznike si išče v hrvatski pravaški stranki, njen novi program je pa trializem, ki se pri slovenski klerikalni stranki prvič pojavi leta 1898 in ki ga ta stranka poudarja v času aneksijske krize l. 1908/09 ter v skupni deklaraciji s hrvatsko pravaško stranko leta 1912 in ga zastopa do prve svetovne vojne. (...) Pri slovenski klerikalni stranki odloča konfesionalni moment; ona hoče paralizirati nemški pritisk s tem, da bi se Slovenci združili s katoliškimi Hrvati (...) Avtorji programa so upali, da bo trializem uresničil prestolonaslednik Franc Ferdinand. (...) Slovenska klerikalna stranka se je sicer zavzemala za trializem, ni pa imela nikakih garancij, da bi hotel Franc Ferdinand ta program uresničiti, posebno pa ne za vključitev Slovencev v tretjo enoto.«

V istem, 1966. letu, je opozoril na pomen pravaško-klerikalne, hrvatsko-slovenske zveze znani italijanski zgodovinar Leo Vallani in sicer z vidika preučevanja političnih procesov, ki so pripeljali do razpada habsburške monarhije. V tej zvezi je videl predvsem iniciativo starčevičanske struje v HSP, v njeni sklenitvi l. 1912 pa dejanje, ki je »predrlo (dualistično) diafragmo, ločujočo Slovence ... od Hrvatov.«⁸ Dejanje torej, ki tako po pobudnikih kot po političnem učinku načenja temelje dualistične države in to v imenu pridruževanja Slovencev državopolitičnemu gibanju Hrvatov, v imenu ločitve Slovencev od Avstrije. Še v letu 1965. je starosta hrvatskih zgodovinarjev Jaroslav Šidak napisal in v letu 1972. objavil o pravaštvu in njegovem zblizevanju s slovenskimi klerikalci 1912/13 mnenje, ki se ne razhaja bistveno od ocen slovenskega zgodovinopisja in na-

⁵ »Razen socialnodemokratske stranke je stopila preko slovenske meje tudi SLS. Storila pa je to na zelo ozkosrčen način. Morda so njeni voditelji ob tej priliki sami občutili, kako fatalno je, če ima konfesija važno besedo v politiki. Dejanski je ta stranka uveljavila svoje jugoslovanstvo s tem, da se je združila, naravnost spojila s starčevičansko stranko v Banovini. S tem, da si je naprtila zaprašeni pravaški program, si je sama postavila mejo, preko katere ne more nikamor.«

⁶ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem (Ljubljana 1928), 201—205. — Silvo Kranjčec, Kako smo se zedinili (Celje 1928), 29—30, 36—37.

⁷ Jugoslavci (Fran Erjavec), Borba Slovencev za Jugoslavijo (Beograd 1934).

⁸ Poleg v. op. 1 navedene študije L. Udeta še zlasti:

F. Gestrin — V. Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. st. do 1918 (Ljubljana 1966). — Fran Zwitter, Slovenci in habsburška monarhija; v: ZC 21 (1967). — Janko Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje; v: ZC 22 (1968). — Isti avtor, Jugoslovanski problem pri Vseslovenski ljudski stranki do leta 1917; v: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države (Zagreb 1969).

⁹ »Il partito del diritto rinnovato dai fedeli alla memoria di Starčević (...) non manteneva più, peraltro, il particolarismo croato (...) Sotto la direzione di un nipote di Starčević (...) esso accettò nel 1912 la riconciliazione con i serbi (...) e strinse un accordo di cooperazione politica con il partito popolare cattolico della Slovenia, rompendo così il diaframma che separava gli sloveni, interamente concentrati nei territori austriaci, dai croati.« Leo Vallani, La dissoluzione dell'Austria Ungheria (Milano 1966), 58.

vedene Vallanijeve. V času balkanskih vojn, piše Šidak, so se jugoslovanski misli »potpuno priklonili i oni pravaši u Dalmaciji koji su se još uvijek neprijateljski odnosili prema srpstvu; a suradnja između slovenskih klerikalaca i hrvatskih pravaša, ugovorena potkraj 1912, znatno joj se približila, iako ju je, strahujući pred opasnošću velikosrpske i pravoslavne premoći, ograničila na okvir monarhije. Budući da su načelno stali na stajalište hrvatskoga državnog prava, slovenski su se klerikalci, štoviše, izrazili spremnima da usvoje ideju jednoga jedinstvenog naroda i književnog jezika, a kao uvjet daljnjem opstanku Monarhije istakli su potrebu njene federalizacije.« (Podčrtal J. P.)⁹

Medtem je hrvatska zgodovinarica Mirjana Gross prišla — v okviru svojih dolgoletnih proučevanj hrvatske politične zgodovine na prelomu stoletij — glede hrvatsko-slovenske pravaško-klerikalne zveze do sklepov, ki to zvezo osvetljujejo bistveno drugače. Gre za vrsto razprav in monografij, objavljenih med leti 1960 in 1973.¹⁰ Najdoločnejše je svoj pogled na zvezo iz l. 1912 izrazila v študiji, ki jo je objavila na Dunaju l. 1966 in kjer med drugim piše: »Edina konstanta velikoavstrijske politike na Hrvatskem so zato bila prizadevanja za ustvaritev politične opore bodočemu vladarju, to pa se je moglo zgoditi le prek pravaških strank. Toda, tradicija teh strank je bila ... želja po suvereni hrvatski državi v okviru (habsburške) monarhije. Celo razcepljena duhovščina ni mogla biti deležna popolnega zaupanja prestolonaslednikovega kroga. Zato je poskušal svojo oporo organizirati pod vodstvom klerikalne Slovenske ljudske stranke ... Po združitvi vseh pravaških strank hrvatskih dežel in pa Bosne in Hercegovine, je bila na dnevnem redu skupna organizacija s Slovensko ljudsko stranko, katere emisarji [dr. Ivan Sušteršič] so to (združitev) bili dosegli (zustandgebracht). Zedinjevalna konferenca (s SLS) je bila 20. oktobra 1912.« (Podčrtal J. P.)¹¹ Najširšo publiciteto je takšen pogled na hrvatsko-slovensko strankarsko zvezo dobil v univerzitetnem učbeniku štirih avtorjev iz leta 1968.¹²

Če izraža v priložnem spisu mnenje, da je treba teze Mirjane Gross o tem vprašanju revidirati, s tem podpisani seveda ne trdi, da odgovornost zanje pada le na avtorico samo. Nasprotno! V njenih tezah se zrcali predvsem dejstvo, da slovensko zgodovinopisje ni dovolj zgodaj tega vprašanja globlje preučilo na temelju svojih virov in slovenske zgodovinske zavesti, kar bi drugim avtorjem, gotovo tudi Mirjani Gross, olajšalo orientacijo in presojo. Če zdaj podpisani objavlja svojo študijo, dela to predvsem z namenom, dastoriti, kar je bilo zamujenega, omogočiti stvarnejšo podobo pomembnega pojava v slovenskem in hrvatskem narodnem in jugoslovanskem gibanju. Še najmanj je njegov namen polemizirati proti Mirjani Gross. Saj je prav ona s svojimi raziskavami dejansko pokazala, da gre pri Hrvat-

⁹ Jaroslav Šidak, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do 1914. godine; v: Pouk zgodovine (1972), št. 2, 20—36.

¹⁰ Mirjana Gross, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907 (Beograd 1960). — *Ista avtorica*, Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine; v: Istorija XX veka 3 (Beograd 1962), 153—374. — *Ista avtorica*, Osnovni problemi pravaške politike 1878—1887; v: Historijski zbornik 15 (1962), 61—120. — *Ista avtorica*, Geneza Frankove stranke; v: Historijski zbornik 17 (1964), 1—83. — *Ista avtorica*, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878 do 1914; v: Historijski zbornik 19—20 (1966—1967), 9—68. — *Ista avtorica*, Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga oko prijestolonaslednika Franje Ferdinanda; v: Časopis za suvremenu povijest 2 (1970), 9—74. — *Ista avtorica*, Uloga šibenskog pravaštva u dalmatinskoj i općehrvatskoj pravaškoj politici uoči prvog svjetskog rata; v: Radovi Instituta za hrvatsku povijest 1 (1971), 259—285. — *Ista avtorica*, Povijest pravaške ideologije (Zagreb 1973).

¹¹ Mirjana Gross, Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage; v: Österreichische Osthefte 8 (Wien 1966), 277—299. Cit. odlomka na str. 289 in 292.

¹² Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Sepić, Povijest hrvatskog naroda godine 1860—1914. (Zagreb 1968.) Gre zlasti za poglavja »Organizacija velikoavstrijskog klerikalnog pravaštva«, »Komesarijat u Hrvatskoj i njegov odjek u Dalmaciji« in »Slom velikoavstrijske politike« (273—279 in 287—288).

sko-slovenski pravaško-klerikalni zvezi za zelo pomemben in nikakor ne obroben pojav, ki je bil do nje deležen veliko premalo pozornosti.

Po daljšem študiju je podpisani prišel do prepričanja, da je jugoslovanska politika VLS, ali bolje, da je jugoslovanska politična izkušnja, ki so si jo po dejavnosti VLS v zvezi s pravaši, pridobile tako slovenske kot tudi hrvatske množice, zelo pomemben dejavnik, brez katerega ni mogoče dobro razumeti jugoslovanskega gibanja v času svetovne vojne in tudi ne sprememb, ki so v stališčih nosilcev »politike novega kurza« do Slovencev nastopile v letih med 1907. in 1914. V razpravi o »novem kurzu« in Slovencih (1975) je ugotovil, kako je v letih pred prvo svetovno vojno nastala zavest, da je »med vsemi nevarnostmi za Slovence največja tista, da bi se hrvatsko-srbska politika zanje desinteresirala«. Pokazal je, da so proti tej nevarnosti delovali, vsak po svoje, vsi trije slovenski politični tabori. Tudi klerikalni. »Socialdemokrati so ta občutek kompenzirali z razglašanjem avtonomije prek vseh meja kulturno zedinjenega jugoslovanstva, klerikalci so počeli podobno s praktično političnim izgraževanjem hrvatsko-slovenske nacionalne enotnosti, liberalci pa z gojitvijo jugoslovanske vzajemnosti in solidarnosti, brez natančnejše oblikovanih političnih ciljev.«¹³ Kmalu zatem je podpisani v nekem polemičnem besedilu izrazil mnenje, da je za stališče Anteja Trumbića. (v znanem njegovem pismu Franu Supilu 31. decembra 1914), da se Slovenija in Hrvatska državno ne smeta ločevati, bilo odločilno to, da je spoznanje o povezanosti procesa slovenske in hrvatske emancipacije »dobilo zlasti od 1. 1911 naprej že značaj aksioma v velikem delu banovinske politike«, t. j. v njenem pravaškem delu. Omenil je tudi, da pripravlja posebno študijo o tem pomembnem, a premalo znanem ali neprimerno ocenjenem dogajanju.¹⁴ In ker se je na to — medtem pripravljeno — študijo sklical tudi v svojem referatu na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru (27. 9.—1. 10. 1978), je pač čas za njeno objavo.

Predno raziščemo nastanek hrvaško-slovenske pravaško-klerikalne zveze, moramo povzeti nekaj okvirnih dejstev, važnih za vsakršno presojo.

Velikavstrijska koncepcija prestolonaslednika Franca Ferdinanda ni identična s trialistično zamisljivo. Franc Ferdinandovi načrti jo omenjajo le priložnostno in obrobeno. Ne prestolonaslednik ne njegovi svetovalci za trializem niso bili ogreti. Kadar so o njem tudi kaj zapisali, so v njem videli nekaj nevarnega, npr. Broschev elaborat iz leta 1910—1911. Omenjanje možnosti, da bi se slovenske dežele pridružile trialistični državni tvorbi, je imelo v teh dokumentih značaj argumenta proti trializmu, ne pa kakega načrta za ločitev slovenskih dežel od Avstrije.¹⁵ Vsi ti elaborati so bili trajni, javno pa je bilo znano to, kar je o trializmu govorila stranka nemških krščanskih socialcev, ki je veljala za predstavnico prestolonaslednikove politike. Nemški krščanski socialci so izrecno in dosledno zanikali Slovincem pravico, da bi bili tudi oni vključeni v kako morebitno trialistično jugoslovansko državno tvorbo.¹⁶ Nemški krščanski socialci so iz morebitne trialistične države včasih izključevali celo Dalmacijo (Gessman v izjavi Spinčiću leta 1908). Ali je prva glava nemških krščanskih socialcev Karl Lueger imel drugačno stališče? Res je Anton Korošec ob njegovi smrti marca 1910 zapisal, da mu je Lueger pred smrtjo dejal: »Če bi bil vsaj 20

¹³ Janko Pleterski, Politika »novog kursa«, jadranski kompromis i Slovenci; v: Jugoslovenski istorijski časopis (1975), št. 3—4, 49—88.

¹⁴ Janko Pleterski, Povodom priloga D. Kermavnera »O slovenačkim stvarima«; v: Jugoslovenski istorijski časopis (1976), št. 1—2, 147—148.

¹⁵ Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. S sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova (Ljubljana 1962), 196—198. — Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914 (Ljubljana 1966), 166—205.

¹⁶ J. Pleterski, deli, navedeni v op. 7.

let mlajši, pa bi južni Slovani lahko pozdravili trializem.¹⁷ Lueger sam ni dal nikoli kake javne izjave, ki bi dokazovala, da je v svoj trializem vključeval tudi Slovence. Znano pa je, da je Lueger v času priprav za aneksijo Bosne in Hercegovine skušal pridobiti za politično podporo voditelja hrvaško-srbske koalicije Frana Supila, a da je v tem prizadevanju govoril le o Hrvatski-Slavoniji oziroma o Bosni in Hercegovini in to na tak način, da je Supilo prišel do sklepa: »Tu sam se uverio, da je trializam, o kome su iz onih krugova toliko govorili, samo prazno obećanje... te da nam nigdje nitko ne misli dati ništa...¹⁸ Celo izjava, ki jo navaja Korošec, kaže, da je Lueger zelo pesimistično presojal možnost za uresničitev trializma. Že nekaj dni po njegovi smrti je 17. marca 1910 ta pesimizem upravičila zlasti glede Slovencev zelo odločna izjava novega vodje nemške krščansko socialne stranke Alberta Gessmana istrskemu poslancu Vjekoslavu Spinčiću: »...glede trializma, po njegovu bi u državu Hrvatsku spadala samo Hrvatska-Slavonija, Dalmacija i Bosna i Hercegovina. — A ne Istra i Primorje, osobito Trst ne. Toga ne pušta ni car ni prestolonasljednik...¹⁹ To je bilo prav na začetku zbiranja hrvaških pravašev in poglobljanja njihovega sodelovanja s Slovensko ljudsko stranko. Znano je, da je Spinčić bil z vsemi temi v tesnem stiku in da je nemogoče, da prizadeti slovenski in hrvaški politiki ne bi bili obveščeni o tej izjavi.

Očitno ustreza resnici izjava Antona Korošca, da namreč v trialistični ideji »ni bilo popolnoma sigurno, kaj bo s Slovenci... Ves čas, odkar je bila trialistična ideja na površju, so bili Slovenci v strahu, da ne bodo prišli v jugoslovansko skupino. Zato vidite v slovenski politiki, da smo se bolj, kakor bi morda bilo politično potrebno, pritiskali ob Hrvate, da smo skušali z njimi najti zveze. Vsakokrat, kadar se je bilo bati, da nastane na jugu kaka nova formacija, smo pogledali bolj bistro k Hrvatom in se skušali ob nje nasloniti. To je bilo leta 1898, ko smo se zbrali na Trsatu s hrvatskimi pravaši. Tudi pozneje, v celi politiki smo vzdrževali idejo, da smo s Hrvati en narod in da je treba, da delimo eno in isto usodo...²⁰

Nihče v Avstriji (ne državni vrhovi, ne vlada, ne nemški krščanski socialci) nikoli ni dopuščal, da bi pri morebitni južnoslovanski državni enoti mogli biti udeleženi tudi Slovenci. Spričo tega okvirnega dejstva je treba s pridržkom gledati na mnenja, ki vidijo v dejavnosti Vseslovenske ljudske stranke za politično zvezo s hrvaškimi pravaši emanacijo prestolonaslednikove velikoavstrijske politike.

Posebej je treba kot okvirno dejstvo osvetliti stvarne stike prestolonaslednika in njegove neposredne okolice s slovenskimi politiki in še posebej z Ivanom Šušteršičem kot domnevnim izvajalcem njegovih direktiv. Neustrezna je predstava, da so bili slovenski klerikalni politiki na Dunaju zaželeni osebnosti v najvišjih krogih, že kar zaradi svoje klerikalne usmerjenosti, in zato določeni izvrševati neka zaupna navodila. Res so ti slovenski politiki bili klerikalnega nazora, a bili so tudi — plebejci. Prav ta okoliščina jih je izključevala z dunajskega parketa. Le posamezniki so v redkih trenutkih smeli stopiti nanj. Vladimir Dedijer se je potrudil, da je iz papirjev Franca Ferdinanda razbral, kateri Slovenci so bili v stiku s prestolonaslednikovo pisarno, z »Militärkanzlei«. Rezultat je boren: »Če sodimo po arhivih se nadvojvoda Franc Ferdinand za politične probleme Slovenije ni toliko zanimal kakor za Hrvaško, Bosno in Dalmacijo. Od takratnih sloven-

¹⁷ Reichspost, 11 marec 1910 (»Wäre ich nur um 20 Jahre jünger, die Südslawen sollten den Trialismus begrüßen können!«).

¹⁸ Frano Supilo, Politika u Hrvatskoj (Zagreb 1953), 212.

¹⁹ Zapuščina Vjekoslava Spinčića, Arhiv Hrvatske, Zagreb.

²⁰ Silvo Kranjec, Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, v: ZC 16 (1962), 220.

skih politikov se največkrat omenjata Franc Saleški Povše in Jožef Pogačnik; oba sta bila nadvojvodu ob pripravah za prevzemanje prestola kandidata za visoke državne položaje.²¹ Ne Povše, ne Pogačnik nista imela nobene vidne vloge v slovensko-hrvaških stikih. Tudi sicer v stranki nista bila v ospredju.

Novembra 1911 — prav na začetku vsepravaškega združenja in pravaško-slovenskoklerikalnega zблиževanja — je nastopil v prestolonaslednikovi »Militärkanzlei« novi načelnik Karl Bardolff in ostal tam do konca. Bardolff je pozneje napisal knjigo o delovanju prestolonaslednikove pisarne in o svojem lastnem v njenem okviru. Zelo natančno popisuje, kakšne politične kontakte je ta pisarna gojila, kateri je bil krog politikov v vrstah nemadžarskih in nenemških narodov, ki so se prestolonaslednik in njegova pisarna nanje obračali. Po tem naštevanju kratko ugotavlja v samostojnem odstavku: »Stika s Slovenci ni bilo.«²² Za slovenske zadeve oziroma zadeve nemških alpskih dežel se je Bardolff obračal na Pavla Samasso iz znane nemške zvonolivarske družine v Ljubljani! Samassa je bil nemški nacionallec in odločen nasprotnik slovenske politične osamosvojitve. Še posebno je nasprotoval vključevanju Slovencev v kako jugoslovansko državno tvorbo.

O splošnem mnenju Franca Ferdinanda o Slovencih pravi Bardolff: »Kot zaenkrat še zanesljive je Franc Ferdinand presojal skoraj docela katoliške Slovence štajerske, Koroške, Kranjske in Istre. Bilo mu je pa znano, da se tudi v teh področjih skuša ukoreniniti jugoslovanski nacionalizem.«²³ Prestolonaslednik je Slovence torej beležil na strani zanesljivcev, a očitno ne posebno trdno prepričan, da bo tako tudi ostalo. O kakem prestolonaslednikovem računu s Slovenci, da bi bili orodje njegove politike na jugu, v Bardolffovi knjigi ni sledu. Drugače opisuje njegovo mnenje o Hrvatih in Srbih: »Večna Hrvatov in Slavoncev (!) je v zgodovini potrdila svojo zvestobo. Nanje je Franc Ferdinand računal s popolnim zaupanjem. Morda je precenjeval njihovo privrženost. (...) Če bi se početju srbskih nacionalistov, velikosrbski misli, še dalo postaviti protiutež, potem bi se to brez dvoma moglo doseči samo s popolnim odtrganjem Hrvatov izpod vsakega vpliva Madžarov in z avtonomiziranjem Slovencev v Avstriji in pa Srbov na Ogrskem...«²⁴ Bardolff potemtakem omejuje v prestolonaslednikovih političnih razmišljanjih za čas od konca 1911 naprej možnost trializma le na Hrvate same, medtem ko Slovence iz njega nedvoumno izključuje in jih pušča v avstrijski državni polovici. O kaki misliji Slovencev na Hrvaškem ni govora.

In sedaj še o šušteršičevem osebnem položaju v razmerju do prestolonaslednika in njegove pisarne. Jasno je, da tudi zanj velja tisto, kar Bardolff pravi za Slovence v splošnem. Na glas nekakšnega zaupnika Franca Ferdinanda je šušteršič v zgodovinopisju prišel ne zaradi kakšega izprijčanega svojega kontakta s prestolonaslednikom, ampak predvsem po tistem, kar je pisal leta 1922 v svoji brošuri »Moj odgovor«. V letu 1909 je kot vodja opozicijske »Slovanske jednote« v državnem zboru vodil obstrukcijsko taktiko proti vladi barona Bienerttha. Ta se je, piše šušteršič, obrnil na prestolonaslednika za posredovanje: »Činjenica je, da je poslednji poslal poletji 1909 l. k meni svojega zaupnika, naprosujoč me, naj omilim svoj

²¹ V. Dedijer, Sarajevo ..., 725.

²² Karl Bardolff, Soldat im alten Österreich (Jena 1938), 122. (»Eine Fühlung mit den Slowenen bestand nicht.«)

²³ K. Bardolff, o. c., 157.

²⁴ K. Bardolff, o. c., 160.

brezobzirni boj zoper Bienertovo vlado. To mi je dalo povod, da sem poslal nadvojvodi — prestolonasledniku obširen memorandum... dne 25. julija 1909.« Šušteršič navaja odlomke iz memoranduma, ki je zahteval trialistično državo za habsburške Jugoslovane. Nato pa pove, da mu je prestolonaslednik »pismeno potrdil sprejem memoranda, s pristavkom, da ga je čital z velikim zanimanjem.«²⁵ Šušteršič je tako sam natanko opisal značaj tega svojega posrednega stika s prestolonaslednikom.

Vsa znamenja kažejo, da tudi v naslednjih letih ni prodril kaj bližje k prestolonasledniku in njegovi pisarni. Pričevanja o tem najdemo v dnevniku škofa A. B. Jegliča prav iz časa ob koncu leta 1911. Jeglič je bil sprejet pri prestolonasledniku kot ljubljanski škof. Govorila sta o Kranjski in sicer o delovanju tamkajšnje duhovščine.²⁶ Prav tisti čas, 10. novembra 1911, je Šušteršič v državnem zboru govoril o nujnosti, da se ustvari večina na temelju avstrijskega duha in ob upoštevanju pomena Jugoslovanov za usodo monarhije. 2. decembra 1911 si Jeglič beleži: »Poslal mi je (Šušteršič) tiskan govor želeč, naj ga pošljem prestolonasledniku. To sem rad storil, ker me je prestolonaslednik nedavno lepo sprejel in ker se za Jugoslovane jako interesira. Včeraj, sem dobil od Hofmeisteramta odgovor, da se mi prestolonaslednik za list in govor zahvaljuje. List sem poslal Šušteršiču, kar ga bo gotovo veselilo. Želi gotovo, da bi bil pri prestolonasledniku prav dobro zapisan, kar tudi jaz želim.«

S poprej navedenim se ujema še Korošceva trditev, da jugoslovanskim politikom vrata pri prestolonasledniku niso bila odprta na stežaj; edini Joško Pogačnik, podpredsednik državnega zbora je bil večkrat pri njem; in še izrecno: »Šušteršič ni prišel k Francu Ferdinandu.« Korošec sam je bil pri prestolonasledniku le enkrat, zaradi politike nasproti Italiji.²⁷

Mirjana Gross navaja v zvezi z vprašanjem Šušteršičeve vloge spomenico, ki jo je kmalu po začetku balkanske vojne prestolonaslednik izročil cesarju v zadevi komisariata na Hrvaškem. V njej je opozarjal na posledice madžarske politike na Hrvaškem, na razpoloženje hrvaškega prebivalstva, pomembno z vojaškega vidika. Izrazil je prepričanje, da je večina hrvaškega prebivalstva zvesta cesarju in cesarstvu. V dokaz je omenil pravkar sklenjeno »zedinjenje Hrvatov in avstrijskih južnih Slovanov na temelju programa hrvaške stranke prava pod vodstvom zelo lojalnega dr. Šušteršiča.«²⁸

Prestolonaslednik je torej ugodno sodil o lojalnosti Šušteršiča in je tudi v pravaško-slovenskem strankarskem zborovanju v Ljubljani zato videl dokaz o lojalnosti strank, ki so tam bile predstavljene. Vendar to še ne dokazuje, da bi bil ta sestanek del prestolonaslednikove zamisli. Če preberemo še neko drugo njegovo pismo, ki ga je pisal dva meseca za tem (1. februarja 1913) zunanjemu ministru Berchtoldu, nimamo vtisa, da bi ta zveza prestolonasledniku pomenila kaj več kot dobrodošel, a naključen produkt političnega razvoja. V pismu se hvali, da si kar sam upa na Hrvaškem in Dalmaciji napraviti mir, red ter doseči privrženost k monarhiji in to v 48 urah.²⁹

²⁵ Ivan Šušteršič, Moj odgovor (1922), 63—65.

²⁶ Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik (prepis v Arhivu CK ZKS v Ljubljani) 16. november 1911.

²⁷ S. Kranjec, delo nav. v op. 20), 220.

²⁸ M. Gross, Casopis za suvremenu povijest 2 (1970), 48—49.

²⁹ Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold (Graz 1963), 388—390. (»Und was die Irredenta bei uns im Lande anbelangt... so wird dieselbe sofort aufhören, wenn man unseren Slaven eine angenehme gerechte und gute Existenz schafft... Ich kenne diese zwei Länder, die jetzt in erster Linie in Betracht kommen, nämlich Kroatien und Dalmatien, ganz genau und stehe gut, dass ich in 48 Stunden Ruhe, Ordnung und Anhänglichkeit zur Monarchie schaffen könnte...«)

I

Hrvatsko-slovenska pravaško-klerikalna zveza 1911—1913 seveda ni najkjučna politična tvorba. Vključena je neločljivo v precej dolgo zgodovino političnih stikov Slovencev in njihovih strank s političnimi strankami drugih jugoslovanskih narodov. Sistematičnega pregleda teh stikov še nimamo, obdelane so le nekatere partije. V tej zgodovini nastopajo vse slovenske stranke in tudi klerikalna, že od trenutka svoje ustanovitve. Nekatera dogajanja v približevanju te stranke hrvatskemu pravaštvu od l. 1891 do 1898 in v času aneksijske krize je razčlenil podpisani,³⁰ pogloblitve momente v jugoslovanskih stikih te stranke med l. 1903—1914 pa je strnjeno prikazal Lojz Ude.³¹

Težava za slovensko klerikalno stranko pri ustvarjanju političnih stikov s hrvatskimi deželami je bila v tem, da v banski Hrvatski ni imela idejno in organizacijsko primerne partnerja, da tam ni bilo moderne, množične klerikalne stranke. Omahovala je med pravaši-domovinaši, med novo Hrvatsko pučko seljačko stranko Stjepana Radića in med poskusi pripomoči k ustanovitvi hrvatske krščansko-socialne stranke (akcija Janca E. Kreka med hrvatskimi študenti). Do Frankove Čiste stranke prava pa je še l. 1908/09 skeptična ne le zaradi njenega vladnega oportunitizma, ampak tudi zaradi njenega protisrbstva.³² Omahovala je med sprejemanjem hrvatskega zgodovinskega državnega prava (v obliki programa iz l. 1894) in pa med narodnim načelom v smislu zedinjenja Južnih Slovanov habsburške monarhije. Dosledno je zavračala velikosrbski načrt, a ne iz nasprotovanja Srbiji in srbskemu narodu, marveč v zaupanju v možnost demokratizacije habsburške monarhije.³³

Na velikem zborovanju 17. oktobra 1909 v Ljubljani, ko je bila sklenjena strnitev vseh deželnih organizacij v skupno Vseslovensko ljudsko stranko, zato srečamo kot zastopnika Hrvatov Stjepana Radića. Radić je tedaj slavil delo Slovenske ljudske stranke z ugotovitvijo, da je bila prva, ki je na slovanskem jugu postavila na prestol kmeta. Radić je bil zato deležen posebno jeznega napada lista koalicije »Pokret«, ki je njegovo zvezo s slovenskimi klerikalci imenoval moralni polom.³⁴

Zbliževanje s Stjepanom Radićem, ki je večkrat nastopil kot oster nasprotnik klerikalizma, so grajali tudi v vrstah same slovenske klerikalne stranke. Pa vendar je ta povezanost trajala do leta 1910 in še 14. marca 1910 jo je Krek takole zagovarjal: »Nekateri nam zamerijo, da se vežemo z Radićevo stranko na Hrvaškem. Ti popolnoma prezirajo značaj naše stranke in načela, ki se jih držijo. Za nas je neizpodbojno, da ima samo demokracija prihodnost. Demokratično načelo na krščanskem in protikrščanskem temelju se bosta borila za zmago. Radićevo stranko je edina ljudska stranka na Hrvaškem. Ali naj jo tisti, kateri ljubijo cerkev in religijo, tišče v nasprotno plat, ali pa naj njeno zdravo ljudsko gibanje prevasijo z živim krščanstvom? That is the question! mi smo za drugo!«³⁵ Očitno je torej šlo za upe, da bi Radićevo stranko bilo mogoče klerikalno »prekvasiti«.

³⁰ J. Pleterski, dela navedena v op. 3 in 7.

³¹ L. Ude, delo navedeno v op. 1.

³² »Tako nikoli ne boste dosegli svojega hrvaškega državnopravnega programa, ker Srbov ne boste utajili in iz zgodovine izbrisali!« (Slovenec, 3. marec 1909)

³³ Značilna je izjava J. E. Kreka ob koncu leta 1908: »Avstrija ni nemška, Avstrija se šele dela... Bog daj Srbom srečnega razvoja! Jaz jim ga želim in v naših vrstah bomo vedno podpirali njihovo stremeljenje (t. j. Srbov v habsburški monarhiji) po lastni avtonomiji na cerkvenem in šolskem polju... Čehi, Poljaki, Slovenci in Hrvatje, kam pa hočemo iti, kaj hočemo storiti, nego ostati v tej državi, katere del smo tudi mi, v kateri upamo nekaj še dobiti vodilno moč v roke!« (Slovenec, 14. december 1908, št. 287)

³⁴ Slovansky Přehled 12 (1910) 126.

³⁵ Slovenec, 14. marec 1910, št. 59.

Dejstvo, da se ti upi niso uresničili, je vsekakor prispevalo k temu, da je povezanost z Radićevo stranko pojenjala, čeprav nikoli ni popolnoma prenehala.³⁶

Imeli pa so slovenski klerikalci v Banovini ves čas še eno želézo v ognju. Veliko so se trudili, da bi pomagali na noge samostojni klerikalni skupini, zbrani krog lista »Hrvatstvo«. Prav nobenega dvoma ni, da jih je pri tem vodila predvsem želja po širjenju klerikalizma. A bilo je še nekaj drugega. V teh prizadevanjih se je izražala tudi potreba premagovati tisto veliko in zavirajočo razliko, ki je obstajala med bansko Hrvatsko in slovenskimi ter hrvatskimi deželami v Avstriji glede značaja političnih strank in načina političnega delovanja. Iz silne ožne volilnega sistema izvirajoča nenavadna nestabilnost bansko-hrvatskih strankarskih razmer je pri slovenskih klerikalcih zbujala nelagodnost in dostikrat tudi že kar pesimizem. Prav značilen je vzdih »Straže« spomladi 1910 (štajersko klerikalno glasilo je izražalo poglede Antona Korošca): »Pogoji za uresničenje trializma, za združitev Hrvaške, Dalmacije in Bosne v eno državno skupino, so torej jako neugodni. Če pa trezno vse premislimo, pa to tudi ni čudno. Prvič niso Hrvati v banovini ničesar storili, da bi poudarili državnopravno pripadnost Bosne k Hrvaški. V Bosni sami so se razcepili. Dalmatinski se tudi niso nič oglašili. Hrvaški element svoje onemoglosti ni nikoli tako kričeče pokazal kakor ob priliki aneksije. Drugače Srbi...! Žal, da moramo čisto odkrito reči, ... hrvaški politiki so pri vsaki važni, Jugoslovane zadevajoči stvari, le čokla, tako v avstrijski, kakor v ogrski polovici. Brez vsakega kurza je njihova politika tako v banovini, kakor v Dalmaciji, Istri in v Bosni. Zato si tudi ne moremo kaj, da ne bi simpatizirali z Radićevo seljačko stranko, čeprav ni na čisto katoliškem temelju zrastle. Ima vsaj en sam cilj in ta cilj je dosegljiv in naraven in nujno potreben: demokratizacija javnega življenja med Hrvati. Radićeva stranka hoče to odkrito, drugim hrvaškim strankam pa je demokracija, ki je odvrniti ne morejo, postranska, glavno so jim njihovi srednjeveški pravaški programi...«³⁷

Drugačne so bile možnosti za VLS v Dalmaciji, s katero sta jo zblíževala podoben politični sistem in skupna navezanost na državni zbor na Dunaju. Slovenska klerikalna stranka je že desetletje navezovala realne stike z Dalmacijo in tam širila tudi svoj politični vpliv, gotovo tudi v želji krepiti moderni klerikalizem. To prizadevanje se je navezovalo tudi na delovanje krškega škofa Antona Mahniča.

Razvoj v Dalmaciji je dejansko potekal pod znatnim političnim vplivom slovenske klerikalne stranke in ni naključno, da so tamkaj nasprotja med dalmatinskimi liberalci in pod vplivom klerikalizma stoječimi pravaši imenovali »kranjski boj«. V Dalmaciji pa le ni prišlo do takšne liberalno-klerikalne polarizacije, kot je bilo to na Kranjskem. Liberalna stran je imela dosti bolj komplicirano strukturo: nastopala je v dveh strankah, na eni strani Hrvatska stranka, ki je vključevala tudi pravaško tradicijo, na drugi strani Demokratska stranka, ki je bila bolj liberalno-ideološko usmerjena. Klerikalizem strankarsko sam ni bil organiziran. Naslanjal se je na drugo krilo pravašev, organiziranih v samostojni Stranki prava (Prodan), ki pa je družila tudi izrazite protiklerikalne elemente (Drinković). Aktivnost slovenskih klerikalcev v Dalmaciji se je kazala predvsem na gospodarsko organizacijskem in kulturno prosvetnem področju. Na obeh se je

³⁶ Stjepan Radić je s posojilom 50.000 K, ki ga je dobil 1. 1910 pri Ljudski posojilnici v Ljubljani, rešil iz denarnih težav »Pučko seljačko tiskaro«. — Bogdan Krizman, Korespondencija Stjepana Radića 1885—1918, 1 (Zagreb 1972), 37 in 479.

³⁷ Straža, 3. junij 1910, št. 62.

najbolj uveljavljajal Krek. Pod njegovim vplivom je prišlo do organiziranja zadrug v Dalmaciji v zvezi s slovenskimi zadrugami, on sam je večkrat po- toval v Dalmacijo in predaval.

Gospodarsko organizacijsko delovanje slovenskih klerikalcev je v Dal- maciji vzbujalo nejevoljo nasprotnikov klerikalizma. Razumljivo. Vendar tega delovanja ne bi mogli označiti kot nekakšno podkupovanje Dalmatin- cev, tako kot je to po svoji ločitvi od Stranke prava trdil Drinković: »Iz Kranjske je bilo odavna... sasuto dosta novaca po Dalmaciji...«³⁸ V Dal- maciji je deloval Pododbor Zadružne zveze v Ljubljani. Konec leta 1912 je obsegal skupno 90 zadrug, in sicer 58 rajfajzovk, 8 hranilnic, 8 konzumnih zadrug, 11 ribiških, 2 oljarski zadrugi, 1 gospodarsko centralo in po eno kle- sarsko in vrtnarsko zadrugo.³⁹ Te gospodarske organizacije so v Dalmaciji opravljale enake naloge kot v Sloveniji: samopomoč kmečkega gospodar- stva, v krizi, obramba pred oderuškim kapitalom, akumulacija kapitala in opora stranki, ki jih organizira.

Medtem je bilo v banovini že neka j časa v teku gibanje, katerega na- sledek bo združitev med seboj in po deželah razcepljenih pravaških strank in skupin v novo, vse hrvatske dežele obsegajočo Hrvatsko stranko prava.⁴⁰ Zanimivo je, da slovenski klerikalni tisk tam sredi leta 1910 tega gibanja še ni zaznal.

V letu 1908, ko je po secesiji Mileta Starčevića pravaška razcepljenost bila največja, je Cezar Akačić, tedaj še tajnik izvršnega odbora koalicijske Hrvatske stranke prava 5. novembra 1908 na skupni konferenci saborskega kluba in izvršilnega odbora te stranke predlagal, naj obe vodilni telesi takoj začneta delati za obnovo stare in enotne stranke prava po vseh hrvaških deželah, kakršna je obstajala do leta 1894. Akačić je tedaj dejal: »Osim toga držim shodnim, da buduća naša glavna skupština pozivom zamoli oba slovenska parlamentarna kluba, da svaki izašalje po jednoga svoga člana u ovaj pravaški centralni klub, poradi danas toli nuždnog političkog spo- razuma svih hrvatskih nam zemalja. Ovaj centralni odbor ima biti u svim pitanjima vrhovno vodstvo hrvatske stranke prava.« Seja je Akačićev pred- log soglasno sprejela, a pozneje ni bil uresničen zaradi odpora Supila, Lor- kovića in Dežmana.⁴¹ Prva pobuda za zblizanje med pravaši pa tudi pobuda za kooperacijo s Slovenci izvira torej s hrvaške strani.

Kmalu po aneksiji Bosne in Hercegovine je nastopil Mile Starčević s še širšo pobudo. Predlagal je ustanovitev vsehrvatskega narodnega sveta. Predlog je naletel na rezervirano stališče hrvatsko-srbske koalicije. Mile Starčević je poskušil še s predlogom o sklicanju posveta vseh narodnih po- slancev. Tudi to je bilo odklonjeno.⁴² Oviro za koncentracijo je pomnilo tudi pojmovanje programa združene opozicije iz leta 1894. Zato je 10. marca 1909 Mile Starčević na zboru svoje stranke prava dal temu programu tol- mačenje, ki ga je zbor potrdil. Šlo je za potrditev tako imenovanega »okvi- raškega« stališča in pa za potrditev protinagodbenege stališča, za sklep o boju vsaki nagodbeni vladi in vsaki nagodbeni stranki, kar je seveda le- telo tudi na koalicijo.⁴³

29. januarja 1909 je bil sestanek Čiste stranke prava v Zagrebu, ki so se ga udeležili tudi pravaši iz Dalmacije. Trije udeleženci, med njimi Mate Drinković iz šibenika, so predlagali zedinjenje vseh hrvaških strank v boju

³⁸ Hrvatska rieč, 27. november 1913, št. 900.

³⁹ Hrvatska kruna, 16. april 1913, št. 31.

⁴⁰ Podobo tega gibanja smo si skušali ustvariti neposredno, s prebiranjem hrvatskega pravaškega tiska, da bi spoznali sočasno tolmačenje hrvatskih akterjev gibanja.

⁴¹ Hrvatska sloboda, 7. avgust 1911, št. 179.

⁴² Hrvatska sloboda, 26. julij 1911, št. 169.

⁴³ Hrvatska sloboda, 10., 14. in 25. avgusta 1911, št. 182, 184 in 193.

za državno svobodo. Postopale naj bi skupno in enakopravno s Srbi. Ta predlog so frankovci preprečili.⁴⁴ Novembra 1909 izstopijo iz koalicijske Hrvatske stranke prava Cezar Akačić, Stjepan Zagorac in še nekateri. Pridružijo se Starčevićanski stranki prava (millnovcem). Julija in septembra 1910 pride od dveh novih momentov, ki vzbude upe slovenskega klerikalnega tiska: v banovini je to zedinjenje krščansko socialne skupine okrog »Hrvatstva« s Frankovo Čisto stranko prava, v Dalmaciji pa skupinski pristop duhovščine v dalmatinsko Stranko prava.

O združitvi »Hrvatstva« in pa Čiste stranke prava v novo strankarsko tvorbo z imenom Krščansko socialna stranka prava je »Slovenec« poročal izključno po pisanju hrvaškega tiska. Iz njegovih poročil izhaja, da so iniciatorji bili ljudje okrog lista »Hrvatstvo«, da so se pogajali s starčevićanci in s frankovci. Medtem ko so prvi odklonili, je z drugimi prišlo do dogovora. Na skupnem zasedanju, ki je fuzijo formalno sklenilo, sta bila tudi dva Slovenca, Karlo Cankar, ki je predstavljal Bosance, in pa Kulović. »Slovenec« je poročal, da se hoče nova stranka držati programā iz leta 1894, da sama stoji sicer neomajno na katoliškem stališču, a da hoče »z ozirom na dejstvo, da se eden edinstveni hrvaški narod deli na več veroizpovedovanj«, spoštovati versko prepričanje vseh in tako omogočiti tudi nekato-likom sodelovanje za uresničeeje državno-pravnega programa. »Slovenec« komentar se je omejil na željo, »da bi ta dogodek nam približal one velike cilje, ki so nam skupni in enako dragi«. Glasilo nove stranke, »Hrvatsko pravo«, je pozdravil »kot vrlega zaveznika in dragega tovariša v boju za naše svete skupne svetinje!⁴⁵ O zborovanju Stranke prava v šibeniku dne 11. septembra (pristop duhovščine) pa je »Slovenec« objavil dopis, da se dalmatinski pravaši postavljajo na hrvatsko in krščansko stališče, in sicer v sporazumu z dalmatinsko duhovščino. List je pripomnil: »Dobra stvar v Dalmaciji rapidno napreduje in zmaguje...«

Iz teh precej pičlih poročil nedvomno veje zadoščenje nad temi političnimi premiki, niso pa takšnega značaja, da bi po njih lahko sklepali, da gre za pisanje pobudnika in vodilnega duha tega dogajanja. Prav značilen v tem pogledu je uvodnik Koroševega glasila, ki o klerikalno-pravaški fuziji v Zagrebu govori le kot o delu splošnega političnega dogajanja pod zgovornim naslovom »Zmede na Hrvaškem«. Politika hrvaško-srbske koalicije je zavožena, na Hrvaškem vlada kaos in popolno politično razsulo, fuzija Čiste stranke prava s krščanskimi socialci pa je »edina svetla točka«. Pisec članka je o pripravljanju fuzije informiran, znano mu je, da se je ideja združenja pravaškega in krščansko socialnega programa že dalj časa propagirala, da si hočejo krščanski socialci s tem pridobiti teren, ki si ga dotlej nikakor niso mogli ustvariti, znano mu je, da je poglavitna ovira dotlej bil Frank in nekaj njegovih ožjih prijateljev in da je ta ovira zdaj odstranjena. Njegova politična prognoza pa je dokaj previdna: »Ako se bo nova skupina res dosledno držala začrtane poti, ki naj potom socialne in gospodarske okrepitve pripelje končno tudi do uresničenja pravaških političnih ciljev, ki so tudi naši, potem se bodo odnošaji na Hrvaškem s časom gotovo izboljšali.«⁴⁶ Ni težko opaziti, da v članku ni sledu o zanašanju na velikoavstrijske kroge niti na površno kombinacijo političnih strank in skupin na Hrvaškem, ampak da zida na dolgotrajno socialno in gospodarsko organizacijsko politično telo, ki naj uresniči tudi državno-pravni politični cilj, ki se z njim Slovenci identificirajo.

⁴⁴ Hrvatska rieč, 20. november 1913, št. 897.

⁴⁵ Slovenec, 16. in 20. septembra 1910, št. 210 in 213.

⁴⁶ Straža, 20. julij 1910, št. 82.

Potrebno je omeniti, kako je konec leta 1913 prikazal skupinski vstop dalmatinske katoliške duhovščine v Stranko prava Drinković, ko je bil s Stranko prava že v ostrem nasprotju in je javnosti upravičeval svojo ločitev od nje. Leta 1913 ga moti, da so v stranki navzoči duhovniki, ki jih duhovniška prisega »veže na ... ovo i ono«, tj. na zvestobo monarhu. Vsa težava se je po njegovem začela 1910 ob skupinskem vstopu duhovnikov v stranko. Pripravili so ga »emisarji« (slovenski?) z naročilom, naj duhovniki vstopijo v Stranko prava. Ti emisarji so delali na tem, da se »svećenstvo sa strankom prava u Dalmaciji složimo i pripojimo šušteršičevim Slovincima«. Drinković da je na nekem sestanku protestiral, češ naše središče je Zagreb, in opozarjal, »da ćemo raditi najprije da se mi Hrvati složimo; da mi dualizam sankcionisati nećemo i ne smijemo, da mi u Dalmaciji nećemo biti prijevask-appendix Slovenaca, da mi narodno naše jedinstvo sa braćom preko Velebita uništiti nećemo, da je najprva naša zadaća raditi oko jedinstva i zajedničke saradnje među Hrvatima. Najprvo to, a onda sa Slovincima kako svi Hrvati odluče«. »Emisarji« (neimenovani), da so na to pristali in da je zato sestanek v šibeniku uspel.⁴⁷ Drinkovićeve v nazaj izrečene kritične pripombe so zanimive. Potrebne pa so pretresa tudi zato, ker jih skoraj dobesedno sprejema omenjeni univerzitetni učbenik.⁴⁸ Kritični pomislek kaže izreči predvsem v dveh smereh. Prva: Vsa akcija VLS v tem času je tripartitna v pravem pomenu besede, torej tudi antidualistična in zato očitak, da bi v Dalmaciji hotela utrjevati dualistično razcepljenost Hrvatov, gotovo ne drži. Druga: Nič ni znanega o tem, da bi VLS hotela v katerem koli trenutku direktno razširiti svoje organizacije v Dalmacijo ali v katero drugo, hrvatsko deželo. Vsekakor se je trudila, da bi v teh deželah našla političnega partnerja, kar smo že večkrat ugotovili. Predlog, naj bi se katoliška duhovščina v Dalmaciji vključila v Stranko prava, je izhajal iz kroga splitske duhovščine na čelu z Antejem Alfirevićem. Drinković in drugi pravaši so ta predlog z veseljem poprijeli in se celo trudili, da bi duhovniki v stranko ne vstopili posamezno, ampak skupinsko. Sam Drinković je bil pri tem najbolj aktiven in je na zborovanju Stranke prava v šibeniku 11. septembra 1910 tudi izvedel formalni »sprejem« duhovščine v stranko. Če je pozneje v Alfireviću in njegovem krogu gledal slovenske »emisarje«, je to njegovo mnenje, ne še dokaz.⁴⁹

Najpomembnejši dogodek tega leta (z vidika slovensko-hrvaškega klerikalno-pravaškega zblíževanja) je izstop državnozbornih poslancev dalmatinske Stranke prava (Dulibić, Ivanišević, Perić, Prodan), iz liberalnega državnozbornega kluba (Zveza južnih Slavena) in njihova pridružitve klubu slovenskih klerikalcev (29. november 1910). Prestop je bil vsej javnosti vidna manifestacija nove taktike dalmatinskih pravašev in nedvomno njihova samostojna odločitev. Kmalu za tem so se podobno odločili tudi istrski hrvaški poslanci, ki so bili sicer v najboljših odnosih s slovenskimi narodnimi politiki v Trstu (»Edinost« je dalmatinskim »prestopnikom« očitala neiskrenost in celo izdajstvo!). Zveza vseh teh Hrvatov z VLS v »Hrvatsko-slovenskem klubu« je obstala kljub nekaterim kritičnim trenutkom do konca avstrijskega parlamenta in v l. 1917 je bila jedro, okrog katerega so se zbrali prav vsi jugoslovanski državnozborni poslanci v Jugoslovanski klub. Vse to priča, da prestop v letu 1911 ni bil rezultat neke trenutne politikantske poteze VLS, izvajanja navodil prestolonaslednikovega kroga ali česa podobnega, marveč da je to politično dejanje imelo svojo globljo lo-

⁴⁷ Hrvatska rieč, 27. november 1913, št. 900.

⁴⁸ Povjest hrvatskog naroda, 274.

⁴⁹ M. Gross. Uloga šibenskog pravaštva . . . , 266—267.

giko in izražalo nek temeljni interes. V sicer tako ostri (opravičevalno kritični, polemiki) Drinkovića "proti celému procesu slovensko-klerikalnega hrvaško-pravaškega združevanja; ne najdemo njegove retrospektivne interpretacije prestopa dalmatinskih pravaških poslancev novembra 1910. Zdi se, da je Drinković sam čutil, da je tukaj vrzel v sklenjenosti njegovega dokazovanja: o protihrvaški zaroti slovenskega klerikalizma in da se je že devizato raje izognil. Videli pa bomo, da je ravno zveza dalmatinskih pravašev s slovenskimi klerikalci v državnem zboru tisti odločilni člen, prek katerega se je v naslednjih dveh letih izoblikovala slovensko-vsepravaška strankarska zveza.

Na prvi seji razširjenega Slovenskega kluba, 29. novembra 1910 je sušteršič kot načelnik pozdravil dalmatinske pravaše in poudaril, da stoje Slovenci na stališču hrvaškega državnega prava in da vidijo v politični združitvi obeh narodov okrepitev in jamstvo za uspeh. Klub je novim članom pustil akcijsko prostost v vseh vprašanjih, ki zadevajo Dalmacijo in specialno hrvaška vprašanja.⁵⁰

V saboru so dale stranke 14. februarja 1911 programske izjave (adresne predloge), Hrvatsko-srbska koalicija, Starčevićanska stranka prava, Hrvatska pučka seljačka stranka, Krščansko-socialna stranka prava. Idr. »Slovenec« je kratko zabeležil: »Vse izražajo željo po zedinjenju hrvaških dežel. Tudi koalicija omenja združitev z Dalmacijo in pa resitev reskega vprašanja.«⁵¹ Niti opazil ni, da se je predlog Krščansko-socialne stranke prava izrekel tudi za pridruženje slovenske braće, kada to ona uzhtjuje.⁵²

Adresni govor Mileta Starčevića 20. februarja 1911 je bil izrazito kritičen do Dunaja. Očital je frankovcem, da preveč poudarjajo skrb za monarhijo in menil, naj za to skrbje drugi faktorji, s tem da zadovolje earode monarhije. Avstrijska politika je hotela Hrvate vedno izrabiti za svoje namene. Krščanski socialci, so v dunajskem parlamentu pred aneksijo res govorili o trializmu, izdali so celo nek zemljevid, zdaj pa odrivajo Hrvate iz Bosne. Slovencev ni omenil.⁵³ Milinovići so bili do dunajskih krščanskih socialcev, torej kar kritični. Nekaj tednov za tem pa je prav iz njihovih vrst izšla pobuda za pravaško zedinjenje hrvaških dežel s slovenskimi deželami. Ko je ban Tomašič odgodil sabor, je Cezar Akacić v klubu Starčevićeve stranke prava 15. marca 1911 predlagal naj klub zbere pravaše vseh hrvaških dežel, na »pravaško vijeće« ki bi izvedlo enotnost in uresničilo program iz leta 1894. Predlog je bil sprejet in sklenjeno je bilo, da se Akacić dogovori z Istranci in Dalmatinci, Stjepan Zagorac pa z Bosanci.

O Veliki noči, 16. aprila 1911, sta Mile Starčević in Cezar Akacić odpotovala v Pulj k Matku Laginji. Ta je namero odobril. Sporazumela sta se tudi z Vjekoslavom Spinčićem. Akacić je nato odpotoval vs Dalmacijo v Split, kjer so ga pričakali zbrani pravaški, deželni in državnozborniki poslanci in še drugi prvaki. Sklenjeno je bilo, da Dalmatinci pridejo v Zagreb po državnozbornskih volitvah. Tudi Stjepan Zagorac je medtem potoval v Bosno in obe krili bosenskih pravašev sta se odzvali pozitivno. Nato je šel Zagorac v Dalmacijo, da se dokončno dogovori s tamkajšnjimi pravaši. Pobuda je postala javna 28. maja 1911, ko je Ante Pavličić (»zubar«, ne »poglavnik«) na shodu zagrebskih starčevićancev, na katerem pa so bili na-

⁵⁰ Slovenec, 29. november 1910, št. 272.

⁵¹ Slovenec, 19. februar 1911, št. 38.

⁵² Hrvatsko pravo, 15. februar 1911, št. 124.

⁵³ Hrvatska sloboda, 22. in 23. februar 1911, št. 44 in 45.

vžočil tudi ljudje iz drugih strank, predlagal skupni boj vseh narodnih elementov. Predstavniki koalicije so sicer ploskali, storili pa ničesar. Pripravljene bi bili kvečjemu na kooperacijo za rušenje bana Tomašiča.⁵⁴ Ker je koalicijski tisk zatrjeval, da je pravaško zedinjevanje stvar, ki so vanjo vmešani dunajski socialci, zaupniki Khuena in Tomašiča in da je v ozadju klerikalni šušteršič, je glasilo starčevčancev izrecno izjavilo: »U ovu našu akcijo nisu ulazili, kako vi u svome mahnitanju bulaznite, niti avstrijsko klerikalni maheri, niti Khuenovi i Tomašičevi pouzdanici. O svemu ovome nije šušteršič ni snivao, a nekmo li znao, kao što bi vi htjeli hotomično lažno prikazati.«⁵⁵ Bolj razločno tega pač ni bilo mogoče povedati.

13. junija 1911 so bile volitve v dunajski državni zbor. Med volilno agitacijo je v Dalmacijo dvakrat prispel tudi šušteršič, kar je zbudilo obtožbe koalicijskega tiska, ki je v teh obiskih videl dokaz, da je pravaštvo v Dalmaciji klerikalno usmerjeno. Glasilo Mileta Starčevića se je temu takole postavilo po robu: »Nu zaboravljaju gospoda mladomagjaroni (tako so pejorativno imenovali pripadnike hrvatsko-srbske koalicije), da je stranka prava od svoga zametka nastojala podržavati najbolje i najtesnije sveze sa braćom planinskim Hrvatima, koje želi uvući u jedno kolo zajedno sa nama; zaboravljaju da je danas dr. šušteršič faktički predstavnik ogromne većine slovenskog naroda; zaboravljaju, da se je on i tudomadne jasno, izrazio u prilog hrvatskom državnom pravu i za ostvarenje trialističke, misli, kakovu izjavu uzalud smo nastojali izmamiti od gospode koalicionaša, a od tomašičevaca je nismo ni očekivali. Ma bio dr. šušteršič makar kakav klerikalac, ako se on slaže sa našom politikom, s našim narodnim programom, ako on za taj program hoće da radi ozbiljno i iskreno, on je time naravno saveznik pravaša.«⁵⁶ Tudi razmerja starčevčancev do šušteršiča ni bilo mogoče bolj natančno opredeliti.

Šušteršič v tistem času ni prikrival svojih političnih nazorov in kdor se je z njim družil, je dobro vedel, s kom ima opravka. Konec februarja je šušteršič v delegacijah nastopil proti Kramaru, ker je ta ugovarjal trializmu, potrebi priključitve Bosne hrvaškim deželam in opozarjal na izjavo bosenskih srbskih saborskih poslancev proti trializmu in za avtonomijo Bosne pod dualistično monarhijo. V zvezi s tem je »Slovenec« objavil uvodnik o naravnih težnjah po koncentraciji vseh Jugoslovancev pod historično hrvaško državo, vključno slovenske dežele, ki po naravi tudi spadajo v to skupino. Nasprotovanje Srbov takšni združitvi izvira od tega, »ker se boje skupine jugoslovanskih katolikov na Balkanu. Njim še sedaj roji po glavi Velika Srbija s kraljem Petrom Karađorđevićem na čelu in s prostim dohodom k morju, kar hočejo doseči s pomočjo Lahov«. Menil je, da bi takšna politika Hrvate in Slovence vrgla v žrelo njihovim najhujšim sovražnikom, Madžarom, Italijanom in Nemcem.

Po volitvah se je v dunajskem državnem zboru ponovila zveza dalmatinskih pravašev s poslanci Vseslovenske ljudske stranke, klub se je imenoval »Hrvatsko-slovenska zajednica«. Istrski poslanci Laginja, Spinčić, Mandić, tržaški poslanec Rybař in poslanec s Krása Gregorin so skupaj ustanovili »Narodni klub«, ki se je povezal s Hrvatsko-slovensko zajednico v skupni »Hrvatsko-slovenski klub«, katerega načelnik je bil šušteršič, podnačelniki pa Dulibić, Korošec in Spinčić. Hrvaško-slovenski klub je tako združeval vse slovenske poslance, z izjemo kranjskega liberalca Vladimirja

⁵⁴ Hrvatska sloboda, 8. avgust 1911, št. 180.

⁵⁵ Hrvatska sloboda, ista številka.

⁵⁶ Hrvatska sloboda, 20. april 1911, št. 91.

^{56a} Slovenec, 28. februar in 4. marec 1911, št. 48 in 52.

Ravniharja. Zunaj kluba je bilo pet dalmatinskih hrvaških liberalcev in oba dalmatinska Srba. Pod pritiskom tržaškega političnega društva »Edinost« sta iz Hrvaško-slovenskega kluba kmalu izstopila Rybař in Gregorin. 27. julija sta v tržaški »Edinosti« objavila pismo, v katerem odobrjata idejo združenja v en jugoslovanski klub in izjavljata, da sta morala izstopiti zaradi pritiska. Šušteršič in Spinčić sta tedaj očitala dalmatinskim liberalcem, da ne poznajo jugoslovanske solidarnosti. Na ta očitek je odgovarjal Josip Smodlaka v »Agrarier-Tagblatt«. Trdil je, da liberalci ne more pristopiti h klubu, ki v njem vlada klerikalna večina. Skupen jugoslovanski klub bi bil možen s pogoji: »Iz klubovega delokroga bi morala biti izključena vsa gospodarska in kulturna vprašanja, v njegov program bi se sprejela le vprašanja, o katerih je razvidno, da se bo lahko doseglo enotnost; klub bi moral biti razdeljen v liberalno in klerikalno kurijo, ki bi bili popolnoma enakopravni in bi bila potrebna njuna soglasnost za vsak sklep; ime kluba bi bilo treba spremeniti tako, da bi mogli vanj vstopiti tudi Srbi.«⁵⁷ Iz Smodlakovih pogojev je vidno, da so liberalci odklanjali skupen klub predvsem iz ideoloških razlogov, saj niso omenjali, da bi jih motilo državnopravno stališče hrvaško-slovenskega kluba. Terjali so ime kluba, ki bi ga lahko sprejeli tudi Srbi. Z drugimi besedami, klub naj ne bi bil izrecno »hrvaško-slovenski«. Treba se je spomniti, da to ni bil problem v zvezi s stališči slovenskih klerikalcev, ampak da je to bil problem, ki ga je bilo treba razrešiti v hrvaških vrstah, saj je od tam prihajalo nasprotovanje imenu Srbov. SLS je v vseh teh letih brez pomisleka pa tudi z jasno zavestjo, da je treba upoštevati tudi Srbe, uporabljala »jugoslovansko« ime. Izrazi »hrvatsko-slovenski« so bili koncesija hrvaškim pravašem. Odklanjali pa so slovenski klerikalci Smodlakove pogoje ideološkega značaja, pogoje o enakopravnosti liberalne in klerikalne kurije in o izvzemanju praktično vseh političnih vprašanj. Kot pogojem je »Slovenec« pripomnil: »To se pravi, hoče imeti klub, ki bi bil v sredi votel, ob straneh bi ga pa nič ne bilo.« Starčevićansko glasilo je tedaj pisalo solidarno s Hrvatsko-slovenskim klubom in ga branilo pred liberalnimi napadi.^{57a}

Prelomni dogodek je bila konferenca frankovske in milinovske stranke prava. 24. julija 1911 v Zagrebu ob navzočnosti dalmatinskih pravašev in pa predstavnikov katoliške Udruge iz Bosne in Hercegovine. Istrski državnozbornski poslanci so poslali pismeno sporočilo. Hrvatsko-slovenski klub v državnem zboru na Dunaju je predstavljal Ivo Prodan, ki je konferenci celo predsedoval. Sklepi konference so bili soglasni: nujnost enotnosti pravašev vseh hrvaških dežel, celotnost Stranke prava, ustanovitev vrhovne uprave Stranke prava, ta naj izvede enotno organizacijo. 7. točka sklepom je zadevala Slovence: »Uprava celokupne Stranke prava stupiti čez (čim se obavi konstituiranje njezino) u doticaj sa braćom Slovincima u svrhu sporazuma za zajednički rad na temelju programa Stranke prava.« Tem splošnim sklepom so bili dodani še posebni sklepi obeh banovinskih hrvaških strank o skupnem nastopu na saborskih volitvah in o skupnem zunajsaborskem delovanju.⁵⁸

»Slovenec« je konferenco in njene sklepe sprejel z velikim navdušenjem, pisal je o epohalnem pomenu pravaškega zedinjenja za Jugoslovane (!), posebej se glede na sklep pravašev delati skupno s Hrvatsko-slovenskim klubom na Dunaju. S tem je podana enotna smer narodni politiki

⁵⁷ Straža, 28. julij 1911, št. 88 in Slovenec 31. julij 1911, št. 173.

^{57a} Hrvatska sloboda, 25. julij 1911, št. 168.

⁵⁸ Hrvatska sloboda, 25. in 26. julij 1911, št. 168 in 169.

žezlom, kakor jo zajamčuje pragmatična sankcija, četinska pogodba in druge historične listine in kakor jo zahteva naravni razvoj teh narodov ter skupni blagor vse naše države.« Zavrnil je pisanje graškega nemško-Hrvatov in Slovencev, je menil in to politiko takole definiral: »Cilj te politike je edinstvena jugoslovanska državna skupina pod habsburškim nacionalnega lista »Tagespost«, ki je trdil, da bo s tem okrepljen klerikalizem in ki je bil celo zaskrbljen za Srbe, da ne bi bili v taki državnopravni enoti zatirani: »Kakor se vidi, ima »Tagespost« zoper hrvaško-slovensko pravaško edinstvo iste razloge, kakor naši in hrvaški liberalci... Združenja Hrvatske in Slovenije,« je poudarjal »Slovenec«, »pa se nimajo ne Srbi ne Mòhamedanci nič bati, ker katoliška Jugoslavija nima niti najmanj namena kratiti komurkoli versko in politično enakopravnost v tem okviru. Mi smo trdnò prepričani, da bomo ta svoj cilj dosegli in da ne bo to samo Jugoslovanom v korist, ampak vsem avstrijskim Slovanom sploh in pa celi Avstriji in pa vsem njenim narodom. Nemci ne bodo s tem prav nič prikrajšani, samo svoje sanje o nadvladi nad Avstrijo bodo pač morali opustiti.«⁵⁹

Koaličijski in liberalni tisk na Hrvaškem in v Sloveniji je zedinjenje pravašev predstavljal kot delo slovenskih klerikalcev oziroma šušteršiča: »Hrvatska sloboda« Mileta Starčevića je to odločno zanikala: »Nije istina ni to, da se je dr. Šušteršič zainteresovao za ovaj naš pokret. Mi naprotiv hoćemo i želimo zainteresovati našu braću Slovence i Hrvate u drugoj polovini monarhije... da se svi zastupnici, u koliko je moguće, skupe u jednu falangu i u danom času zajednički vodimo borbu za oslobođenje Hrvatske ispod ugarskog jarma. U toj podpori Slovenacah i Hrvatah imademo jaku garanciju da ćemo svoje osnove provesti...«⁶⁰

Slovenska klerikalna stranka je poudarjala, da je do zblizanja pravašev prišlo po posredovanju dalmatinskih in bosenskih zastopnikov.⁶¹ Ob trditvah o posebni šušteršičevi vlogi ni odveč povedati, da je milinovski politik Ivan Peršić v letu 1913, po ponovnem odcepu frankovskih pravašev, zapisal, da je do zedinjenja s frankovci v letu 1911 prišlo zato, ker so to želeli pravaši Dalmacije, Istre in Bosne in Hercegovine, ker so oni postavljali to kot pogoj za svojo pridružitve vsehhrvaški pravaški zvezi. Drinković, ki je to Peršičevo izjavo ponatisnil v svojem listu, jo je s tem tudi potrdil s svoje strani.⁶²

V tednih do 10. avgusta 1911, ko je konferenca Starčevićeve stranke prava odobrila akcijo za zedinjenje in v celoti potrdila sklepe z dne 24./25. julija, je glasilo te stranke opredelilo, kako je s širšimi povezavami akcije. Izjavilo je, da je akcija ne samo politična, temveč da teži tudi k enotni organizaciji hrvaškega in slovenskega naroda: V takšni enotni organizaciji vidijo pravaši »jednu garanciju provedenja svoga programa«. »Drugi garancija nemamo, ne možemo imati, jer nam ih nitko ne može dati. U političkoj borbi organizovana snaga naroda i njegovo osnovano pravo, jedina su-garancija uspeha.«⁶³ Ni dvoma, da so ti poudarki bili usmerjeni proti očitkom, da za akcijo stojijo velikoavstrijski krogi oziroma račun na prestolonaslednikovo ustavno intervencijo. Z namigom na koalicijo je glasilo poudarilo, da nagodbenjaštvo samo po sebi izključuje enotno organizacijo vsega hrvaškega in slovenskega naroda in da je zato prav značilno, da »Pokret« pravaško akcijo imenuje »izvanzakonskom«. To je razumljivo, saj

⁵⁹ Slovenec, 29. julij 1911, št. 172.

⁶⁰ Hrvatska sloboda med 27. in 30. julijem 1911, št. 170—172.

⁶¹ Slovenec, 5. avgust 1911, št. 178.

⁶² Hrvatska rieč, 24. junij 1913, št. 826.

⁶³ Hrvatska sloboda, 31. julij 1911, št. 173.

negodba res izključuje Slovence, istrske Hrvate in daje le malo upravičenosti za pridružitve Bosne. Koalicija kritizira tudi zaradi njenega apriornega antiklerikalizma, saj je ta ravno tako anacionalen in kozmopolitski kot klerikalizem sam. Koalicija namreč ne sprašuje, ali je vstop dalmatinskih in istrskih poslancev v Hrvaško-slovenski klub dober z nacionalnega gledišča, ampak presoja stvar samo z vidika antiklerikalizma. Kot vzgled anacionalnega antiklerikalizma navaaja grožnjo slovenskih liberalcev, da bodo bojkotirali Cirilmetodovo družbo in slovenske šole v Trstu.⁶⁴ Glede odnosa do Dunaja pa pravi, da se vladajočim na Dunaju ni treba klanjati, a da tudi ni umestno jih izzivati. Končno opozarja, da ima posebna možnost dalmatinskih koalicionarjev oziroma naprednjakov svoj vir tudi v dejstvu, da so svoji čas poskušali doseči kompromis s Italijani o jadranskem vprašanju na račun istrskih Hrvatov in primorskih Slovencev.⁶⁵

V imeñu zdaj že združenih pravašev je milinovski list konec novembra odnošu do Slovencev posvetil uvodnik »Stranka prava prema Slovincima«.⁶⁶ Vnovič zavrača laži o tem, da stoji Stranka prava pod komando Šušteršiča in Jegliča, da je v službi dunajskih krščanskih socialcev, da so jo slovenski klerikalci kupili itn. Skliče se na Anteja Starčeviča in Evgena Kvaternika, da dokaže pripadnost Slovencev k Hrvatom. Skliče se na državnopravne dokumente, zlasti pa na dejstvo, da je zavest skupnosti že zdavnaj prodrla v slovenske duše. Danes čutijo potrebo skupnosti s Hrvati vsi slovenski rodoljubi. Zveže s slovensko politiko so bile že od nekdaj dobre; res da so leta 1894 in 1895 pravaši bili v stiku s slovenskimi liberalci. Toda zdaj se je slovenski narod od liberalcev odvrnil. »Mi za to ne marimo, jer mi nismo vodili politikü sa Hribarom i Tavčarom radi njihovih osoba, nego smo vodili politikü sa slovenskim narodom.« Zdaj, ko slovenski narod v večini zaupa v drugo stranko, računamo pravaši z novimi predstavniki slovenskega naroda, s šušteršičem in drugimi. Zato so vstopili Hrvatje iz Dalmacije in Istre v Hrvaško-slovenski klub. Če bodo Slovenci jutri izvolili druge ljudi, bomo pa v stiku s tistimi. Za zdaj hočemo najprej doseči gospodarsko organizacijo in vzajemno gospodarsko podporo, kajti to bo najhitreje in najbolj uspešno pripeljalo do politične organizacije Slovencev s Hrvati. Do zdaj se Stranka prava politično s Slovensko ljudsko stranko še ni zedinila, sodelovala pa bo z njo složno in sporazumno, zlasti v Hrvaško-slovenskem klubu. »Valjda će se političke prilike tako razviti nama u prilog,« sklepa list, »da ćemo fuzionisati i stranke i narode jedinstvenim životom, tako da ćemo prisiliti vlastodržce u monarhiji da s tim faktom računaju.«

V novem skupnem glasilu zedinjenih pravašev »Hrvatska« je v tem času Stjepan Zagorac v vrsti člankov s skupnim naslovom »Je li moguće oživotvorenje programa Stranke prava?« orisal tudi širši jugoslovanski pojem pravaške državnopravne akcije. Najprej je zavrnil pisanje dunajskih krščanskih socialcev, ki so jugoslovansko vprašanje omejevali na hrvaške dežele in izključevali Slovence ter Istro s kvarnerskimi otoki in dejal, da bi takšnim načrtom morali nasprotovati ne le Hrvatje sami, ampak enako tudi Srbi in Slovenci. Potrebno je uresničenje celotnega državnopravnega

⁶⁴ Hrvatska sloboda, 1. avgust 1911, št. 174.

⁶⁵ Hrvatska sloboda, 2. avgust 1911, št. 175. — »Za Trešića Pavičića pripoveda u nedeljnom Slav. Tagblattu dr. Rybař, da je ugovorio sa talijanskim državniciima preko mora razdiobu Istre i austrijskog primorja tako, da bi Talijani preпустиh Hrvatima i Slovincima sav predjel istočno od Učke, a Hrvati i Slovenci bi morali prepuštiti Talijanima svu Istru od Učke, Trst, Goricu itd. Tim Trešićevim predlogom došao je k trčanskim zastupnicima neki talijanski političar iz kraljevine Italije. Pošto Laginja, Špinčić, Mandić, Rybař i drugovi nisu htjeli ni čuti za te pustolovne planove Trešićeve, od onda počinje neprijateljstvo dalmatinskih koalicionaša naprednjaka i istarsko-trčanskih zastupnika.«

⁶⁶ Hrvatska sloboda, 13. november 1911, št. 234.

programa Stranke prava. Hrvatje imajo v razmerju do Slovencev in Srbov v monarhiji poseben položaj, ker so državotvorni, ker imajo svoje državno pravo, medtem ko ga Srbi in Slovenci v monarhiji nimajo. Svobodna kraljevina Hrvatska bi združila tudi Srbe in Slovence, bila bi »prirodnim zakriljem srodnih nam balkanskih držav, Srbije, Crne gore i Bugarske... Kād bi ovo uzeli za temelj svoje politike uz Slovence, koji su ga već prihvatili, još i Srbi i Muslimani, bilo bi oživotvorenje njegovo pitanje kratkog vremena.«⁶⁷

Medtem je napredovalo formalno združevanje pravaških strank in skupin. Vse posamezne konference s tem namenom so vsebovale tudi misel na sodelovanje s Slovenci oziroma s SLS. 20. avgusta 1911 je zborovala Hrvatska katoliška udruga v Sarajevu in poslala pozdravno brzojavko načelniku SLS Šušteršiču.⁶⁸ 17. septembra je bil zbor dalmatinske Stranke prava v Splitu, ki je tudi odposlal navdušen pozdrav »bratom Slovcem«, s Prodanovim podpisom.⁶⁹ 4. septembra je imel klub hrvaško-slovenskih poslancev v istrskem deželnem zboru sejo v Divači. Njegovi člani so se izrekli, da si prizadevajo za zedinjenje vseh Hrvatov in da bodo temu pripomogli kolikor mogoče, vendar da klub ni kompetenten sklepati o zedinjevanju pravaških strank.⁷⁰ 4. oktobra se je začela seja novega skupnega organa, Vrhovne uprave Stranke prava v Zagrebu. Ker medtem še ni bilo opravljeno formiranje Sveta stranke prava v Istri, je bil za predstavljanje Istranov pooblaščen Akačić. Sestanek je sprejel statut Vrhovne uprave Stranke prava. V vabilu za sestanek je bilo tudi rečeno, naj konferenca razpravlja o »eventualnom osnutku sveobčeg hrvatsko-slovenskog narodnog predstavništva, sastojećeg od svih oporbenih zastupnika u hrvatskim i slovenskim zemljama«. Sprejeti sklepi niso bili tako dalekosežni. Glede Slovencev so le izrekli: »Oslanjajući se o hrvatsku, pragmatičku sankciju, podupirati će Stranka prava svom snagom nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje prikupe hrvatskom državnom tijelu. Radi toga stranka prava utirati će puteve tom sjedinjenju jedinstvenom i složnom gospodarskom organizacijom hrvatskoga i slovenskoga naroda i međusobnim podupiranjem na privrednom polju.« Za zdaj torej le gospodarska organizacija. Med drugimi sklepi je zanimivo, da so hoteli izdati popularen spis o hrvatskem državnem pravu v hrvatskem, slovenskem in nemškem jeziku. Omeniti je še treba, da se posvetovanja ni udeležil noben Slovenec in da je med brzojavnimi pozdravi iz Slovenije le pozdrav uredništva »Slovenca«. Zedinjena Stranka prava je poudarila, da ni verska stranka, da stoji glede tega na programu iz leta 1894, to je, ona štiti in spoštuje vsako veroizpoved, a hkrati najstrožje obsoja vsak protiverski nastop v javnosti.⁷¹

Slovenski klerikalni tisk je zedinjevanje pravašev spremljal s pozornostjo in zanimanjem, a ne brez skepse. Značilno je pisanje Koroščeve »Stražek«, ki ob libijski vojni opozarja na pomen jugoslovanskih dežel z Jadranom za monarhijo, poudarja, da je edini po naravi možni gospodar Adrije Jugoslovani. Članek govori o jugoslovanski politiki takole: »...išče-mo momente, ki nas (Jugoslovane) družijo in nam omogočajo delo za skupno in zdravo podlago. Kot enega takih poskusov smatramo združenje vseh hrvaških pravaških strank v enotno politično formacijo, ki se je izvršilo v soboto dne 7. t. m. v Zagrebu in ga zato z odkritosrčnim veseljem pozdravljamo... Moči, ki so se prej zgubljale v medsebojnih malenkostih,

⁶⁷ Hrvatska, 18. in 23. november 1911, št. 16—20.

⁶⁸ Slovenec, 21. avgust 1911, št. 190.

⁶⁹ Slovenec, 9. september 1911, št. 206.

⁷⁰ Hrvatska sloboda, 9. september 1911, št. 205.

⁷¹ Hrvatska sloboda, 4., 7. in 19. oktober 1911, št. 226, 229 in 230.

še bodo sedaj združile v delovanju za priborjenje svobodne velike Hrvaške — in upajmo, da z uspehom.«⁷² Najpomembnejša narodno politična izjava slovenskih klerikalcev v tem času je govor šušteršiča v državnem zboru 10. novembra v proračunski debati (tisti, ki ga je šušteršič posebej natisnil in ga prek Jegliča poslal prestolonaslednikovi pisarni, da bi opozoril na se) — šušteršič je izrazil mnenje, da bi avstrijski parlament moral priti do tvorne večine, ki bi se ustvarila na temelju avstrijskega duha. Ta duh je takole definiral: »Ta avstrijski duh, to je smisel za velikost in moč te države, to je smisel za enakopravnost vseh narodov te države, to je prepričanje, da more ta država obstajati le, ako se v njenih mejah vsak njen narod dobro počuti in more svobodno razvijati, ne samo tkzv. veliki in bogati narodi, ampak tudi majhni narodi, vsi narodi brez izjeme!« Nato je govoril o pomenu jugoslovanskega vprašanja za monarhijo; zlasti še v primeru napada Italije na Albanijo ali celo na habsburške jadranske dežele. »Takrat bo vprašanje, v koliki meri dinastično zvesto čustvovanje Jugoslovanov še živi, oni činitelj, ki bo morda odločilen za usodo naše monarhije kot velesile!« Opozoril je na nastajanje balkanske zveze, s čimer je pokazal na drugo možnost usmeritve habsburških Jugoslovanov. Glede sistema avstrijske politike, ki temelji na tezi, da brez popolnega upoštevanja nemških nacionalcev ne gre in da je poleg njih kvečjem treba upoštevati še Čeha, je poudaril, da je treba upoštevati tudi jugoslovanski faktor: »Brez nas tudi ne gre! Brez nas ne gre, če mi hočemo!«⁷³ Šušteršičev poskus uveljaviti tudi Jugoslovane kot enako pomemben faktor v avstrijski politiki niso zavrnilo samo nemški nacionalci, užaljeno so reagirali tudi mladočeški »Narodni listi«. Glasilo zedinjenih pravašev v Zagrebu pa je šušteršičev govor objavilo in o njem pisalo kot o »značajnem... osobito s državnopravnog gledišta.«⁷⁴

Edini glas iz vrst hrvatskih pravašev proti povezovanju s Slovenci je v tistem času bil glas Mateta Drinkovića iz Šibenika. 13. septembra 1911 je pisal Miletu Starčeviću, da Hrvatje ne smejo postati privesek Slovencev in da nikakor ne smejo prenašati svoje narodne politike iz banovine, iz Zagreba v Ljubljano.⁷⁵ Ta glas je bil tajen. Javno je Drinković v tistih mesecih zagovarjal vsepravaško zedinjenje, se veselil, da je »nastupilo doba da narod hrvatski radi samo i jedino za sebe«, zanikal, da bi vsepravaška organizacija bila šušteršičevo delo. Ali je to delal res le zato, ker je bil še »naiven« in ker se ni »doumel, da gre za zakulisno igro po partituri kamarile?«⁷⁶

O šibeniških pravaših, med njimi v prvi vrsti o Drinkoviću, njegovih političnih zamislih in dejanjih v tistem času, obstaja razprava Mirjane Gross. Mislimo, da ta razprava in pisanje o Drinkoviću izpušča dva momenta. Prvi je manj važen, čeprav ne nepomemben za ostrino Drinkovićevega zamera. Drinković ni bil državnozborni poslanec in je le iz ozadja skušal radikalizirajoče vplivati na stališča pravaških poslancev v dunajskem parlamentu. Kako bi v parlamentu nastopal sam, če bi tam sedel namesto svojega najpriljubljenejšega nasprotnika Dubilića, moremo le ugibati. Drugi moment, ki je iz analiz popolnoma izpadel, je Drinkovićevo celotno odnosa do vprašanja Slovencev. Spričo vsega, kar lahko ugotovimo, se namreč moramo vprašati, ali je Drinković Slovence sploh vključeval v jugoslovansko vprašanje in ali ni tega vprašanja po notranjem prepri-

⁷² Straža, 11. oktober 1911, št. 120.

⁷³ Slovenec, 13. november 1911, št. 260.

⁷⁴ Hrvatska, 11. in 13. november 1911, št. 10 in 11.

⁷⁵ Hrvatska rieč, 2. december 1913, št. 902.

⁷⁶ M. Gross, Uloga šibenskog pravaštva, 270.

čanju omejeval samo na hrvaško-srbsko. To se nam zdi za presojo njegovih stališč do zveze hrvaških pravašev s SLS bolj pomembno kot, pa vprašanje »okvira«, ki zanj vemo, da ga v hrvaško politiko niso vnesli Slovenci. Znano je, da je v Dalmaciji bilo nekaj politikov, ki so veljali za protiavtstrijsko usmerjene, ki pa niso bili pripravljeni zares zavzeti se za jugoslovansko zedinjenje: tudi s Slovenci in ki bi Slovence pri tem zedinjenju pravilno pogrešali.⁷⁴ Vsekakor je dejstvo, da Drinković Slovence in slovensko politiko v svojem polemičnem pisanju konec l. 1913 enači z Avstrijo, z Dunajem in z Nemčijo. Kako z Nemčijo?

Značilna je Drinkovičeva definicija, kaj obsega pojem »naš narod«: »Naš narod je jedan od Njemačke do Macedonije. Po prirodi, po običajima, po jeziku i po mješanoj pasmini.« Ta narod je »dvoimen«, to je »naš narod hrvatskog i srbskog imena« »Njemačka« pomeni zanj vse dežele nekdanje Nemške zveze, vključno slovenske; kajti pri naštevanju dežel »našega naroda« »od Njemačke do Macedonije« našteje izrecno le Dalmacijo, Istro, Bosno, Hercegovino, Banovino in nato naprej Srbijo, Makedonijo.⁷⁵

Kritičnost do slovenskega klerikalizma je eno, prepuščanje Slovencev Nemčiji pa: bi bilo drugo.

V sodobnem liberalnem in koalicijskem odklanjanju zblžanja HSP z VLS in v sodobnem zgodovinarskem obravnavanju tega dogajanja ima to smo že omenili — veliko vlogo ocena osebnosti Ivana Šušteršiča, načelnika VLS, načelnika kranjske SLS in predsednika Hrvatsko-slovenskega kluba v državnem zboru. Znano je, da je cesar Šušteršiča 8. januarja 1912 — ob začetku zblžanja — iznenada imenoval še na položaj, predsednika kranjskega deželnega zbora, in kranjskega deželnega glavarja (predsednika deželnih avtonomnih oblasti). Po prikazu Mirjane Gross je imenovanje Šušteršiča povezano s prestolonaslednikovo akcijo, na jugu monarhije. To mnenje opira najprej na splošni podatek, da se v teh letih ni izvršilo nobeno pomembnejše imenovanje brez soglasja »Belvedera« (prestolonaslednikove vlade v senci). Opira ga tudi na okoliščino, da je cesar istočasno v Dalmaciji za deželnega namestnika (tako se je v Dalmaciji imenoval najvišji uradnik državne upravne oblasti) postavil Maria Attemsa. »Mario Attems, velikoavstrijski povjerenik, postavljen je za dalmatinskog namjestnika na početku godine 1912, kad je i Šušteršič postao kranjski poglavar. — postavljenje namjestnika Attemsa pratili su glasovi da on ima politički zadatak stvoriti podlogu šušteršičevoj politici u Dalmaciji podupiranjem klerikalne Stranke prava. Na primer Narodni list, 13. januar 1912.«⁷⁶

O Šušteršičevem imenovanju za deželnega glavarja je bilo svojčas precej napisanega. Zgodovinar Fran Erjavec je v tem imenovanju videl prelomen dogodek v zgodovini SLS, ker si ga je Šušteršič izposloval na lastno pest in ker je neposredno prekršil sklep shoda zaupnikov kranjske SLS z dne 4. januarja 1912, ki je Šušteršiču naložil, naj dunajski vladi za kranjskega deželnega glavarja predlaga Frana Povšeta, državnozbornskega poslanca. Novica o Šušteršičevem imenovanju je povzročila v vrstah SLS raz-

⁷⁴ Se 19. januarja 1913 je Josip Smolaka v pismu R. W. Setonu-Watsonu razlagal možnosti trialiistične srbohrvatske države, ki bi mogla obstajati, ne da bi prišla v življenjski spopad z Nemci in Italijani, kajti pustila bi Slovence in zahodno Istro zunaj svojih meja. Takšna država bi bila le prehodna stopnja k popolni osamosvojitvi in zedinjenju s Srbijo in Črno goro, a še vedno brez Slovencev. — R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906—1941: 1 (Zagreb-London 1976): 136—138. — Senco takega razpoloženja zasledimo še proti koncu prve svetovne vojne v Jugoslovanskem klubu, na sejah 7. in 9. novembra 1917. — Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo (Ljubljana 1971), 153.

⁷⁵ Hrvatska rieč, 18. november 1913, št. 896.

⁷⁶ M. Gross, Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga ..., 38.

burjenje in obsojanje. J. E! Krek je prvič odkrito nastopil proti Šušteršiču. »Smatral je,« piše Erjavec, »mesto deželnega glavarja, ki je po svoji funkciji vendarle nekaj zaupnik vlade, nezdržljivo z mestom načelnika stranke in državnozbornskega kluba, ki mora biti predvsem zaupnik ljudstva; zato je ostro obsojal ta samolastni politični korak in ga nazval felonijo.« Erjavec še poroča o Krekovem izbruhu 10. januarja na seji vodstva SLS, ko je Šušteršič poročal, da je bil za glavarja imenovan on sam. Krek mu je baje zabrusil: »In jaz te bom pa vrgel!«⁸⁰ Erjavec skuša Šušteršičevo ravnanje tudi razložiti: »Po ustanovitvi Vseslovenske ljudske stranke (1909), po popolnem zavojevanju kranjskega deželnega zbora in po zadnjih državnozbornskih volitvah (1911) je postal Šušteršič neomejen gospodar vse slovenske politike. Izredna taktična spretnost, s kakršno je vodil boj vse slovenske opozicije proti Bienerthu, mu je ustvarila tako veljavo v stranki, da se je vse skoro brezpogojno pokorilo njegovi besedi. Slabotni deželni predsednik Schwarz je bil njegova igrača, pa tudi na Dunaju je postajala njegova beseda vplivnejša od leta do leta. Ta avtoriteta . . . je pa očitno gnala njegove ambicije više in više. Skušal je postati na eni strani pravi diktator v stranki, na drugi strani mu je pa postajala tudi SLS preozka in slovenske dežele pretesne. Stremel je više, iz nekronanega vojvode kranjske dežele je hotel postati državnik, vodja velikih parlamentarnih skupin, minister.«⁸¹

Zdi se, da je F. Erjavec dobro označil domet Šušteršičeve ambicije. Postati prvi slovenski (»jugoslovanski«) minister v dunajski vladi, dobiti politično priznanje, ki so ga Čehi že zdavnaj redno dosegali, Slovenci pa nikoli. Ta ambicija, pa je Šušteršiča bolj navajala na paktriranje z dunajsko vlado kot pa na kaj drugega. Dejansko so vsi sumi izrečeni na njegov račun, cikali le v to smer.

Škof A. B. Jeglič si je 15. julija 1917 ob Šušteršičevi politični osamitvi v SLS zapisal: »Sam je kriv, ko je bil še načelnik kluba, je bil vedno skrivnosten, pogostokrat je hodil k Stürgkhu, našemu nasprotniku, ne da bi bil povedal poslancem zakaj hodi . . .«⁸² (Grof Stürgkh je bil predsednik avstrijske vlade od novembra 1911 do oktobra 1916, Šušteršič pa je bil načelnik Hrvatsko-slovenskega kluba do 4. marca 1914.) F. Erjavec je 1. 1928 zapisal po ustnem izročilu: »Pozneje (po imenovanju za deželnega glavarja) se je večkrat izražala sumnja, da je ob tej priliki sklenil s Stürgkhom tajen dogovor, v katerem mu je obljubil tiho podporo svoje stranke.«⁸³ Silvo Kranjec je bil 1. 1971 v enciklopedijskem članku o Šušteršiču previden. Omejil se je na to, da je ugotovil, da je opozicijska taktika Hrvatskoslovenskega kluba, ki se je nadaljevala po novembru 1911, tudi proti Stürgkhovi vladi, Šušteršiču »vedno manj prijala«. S. Kranjec je prevzel verzijo, da je Šušteršič, potem ko je Stürgkh odklonil imenovanje dr. Evgena Lampeta za kranjskega deželnega glavarja, zamolčal kandidaturo Frana Povšeta in »sprejel (Stürgkhovo) ponudbo zase.«⁸⁴

Nihče ni domneval ali sumil, da bi Šušteršič ravnal v kakem dogovoru s prestolonaslednikovim krogom. Očitno zato ne, ker nihče ne tedaj ne pozneje ni videl kake vzročne povezanosti prestolonaslednikove politike in Šušteršičevega ravnanja v odnosih do HSP. Imamo dve zgodovinarski verziji o tem. F. Erjavec piše: »Ko pa je začelo stopati jugoslovansko vprašanje z vso silo v ospredje, je postalo vprašanje političnega sodelovanja Slovencev in Hrvatov neodložljivo. Ker je bilo znano, da se okolica presto-

⁸⁰ F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja . . . 246.

⁸¹ F. Erjavec, o. c., 197.

⁸² V. B. Jeglič, Dnevnik.

⁸³ F. Erjavec, o. c., 198.

⁸⁴ Silvo Kranjec, Šušteršič Ivan; v: Slovenski biografski leksikon 11 (Ljubljana 1971), 731-735.

loňaslednika Franca Ferdinanda trajno peča z idejo trializma, ni imel tudi šušteršič proti zvezam s Hrvati nobenih pomislov, temveč jim je celo posvetil svojo politično spretnost. Posledica tega je bila, da je naveljala SLS že spómadi 1. 1912 prísrečne odnošaje s hrvaškimi pravaši, a na ješen je prišlo po. ponovnih posvetovanjih celo dotesne združítve obeh strank.⁸⁵ S. Kranjec pa šušteršiču celo pripisuje vlogo dejavnika, ki hoče sam vplivati na politiko bodočega vladarja v smislu trializma: »Bodočega cesarja ali kráľa bi bilo treba ob nastópu pripraviti na primeren državni udar.« V hrvatsko-slovenskem zboru v Ljubljani 20. oktobra 1912 in njegovih sklípkih vídi dejanje, storjeno s takšnim namenom in v tej smeri.⁸⁶ Vse navédeno seveda se ne omogoča, da bi brez ostanka dvóma pretehtali domnévo, da je šušteršičevo imenovanje za deželnega glavárja Kranjske bilo póteza na velikoavstrijski prestolonaslednikóvi šahóvníci. Je pa tkanina te domnéve po navedenem že precej zredčena in prosójna. Dalo bi se pritégniti še nekaj momentov, pótrebnih preudarka. Že to, da šušteršič zamolci Stürgkhu Povšeta, za katerega vémo, da je bil na prestolonaslednikóvem seznamu zazelenih visokih funkcionarjev, in da povzdigne sebe, nezapisanega na tem seznamu, ne bi govorilo v prid teze, da je šušteršič izbraneč prestolonaslednikóvega króga. Nadalje nov podatek: Deželni predsédnik Schwarz je že 5. januarja 1912, še predno je šušteršič odšel na Dunaj, predložil vladi prav njega za novega deželnega glavárja.⁸⁷ Predlog deželnega predsédnika je bil za vlado in cesarja po obicájú odločilen. Šušteršič je torej že sam poskrbel za ta poglavitni adut in je na Dunaj odšel takórekoč že s svojim imenovanjem v žepu. Stvar je bila seveda zaupna, saj šušteršič tega niti škofu Jegliču ni povedal.⁸⁸

Šušteršič si je torej pot k položaju deželnega glavárja utri z lastnimi rokami, védel je že vnaprej, kaj mu bo predsédnik vládé Stürgkh predlagal. Vsekakor pa bo držalo, da je šušteršičevo imenovanje bilo po volji tudi prestolonaslednikóvemú krógu.

V toplem Schwarzóvem priporočílu⁸⁹ seveda ni bilo besede o Hrvatski in Hrvatih. Iz nadaljnega dogajanja v zvezi HSP in VLS pa bo jasno vidno, da šušteršič te zveze nikakor ni občutil kot nekakšnega pogoja za svojo ministrsko kariero. Nasprotno! Še pred koncem 1. 1912 je spoznal, da ga v njegovih náčrtih prej óvíra in jo je kmalu na to odpísal, brez óčitkov vesti, brez kakéga občútka, da bi se moral pred kom za ta neúspeh zagóvarjati! Pred prestolonaslednikóvim krógom vsekakor ne.

Prizadevanje, da bi slovensko politiko uveljavil tudi na višjih, splošne razmere v državi dosegajócih ravneh, ni tisto, kar bi morali óčitati šušteršiču. Odnos do njegóve lastne stranke, do lastne politíčne baze je tisto, kar je njegova nesreča in greh.

⁸⁵ F. Erjavec, o. c., str. 247.

⁸⁶ S. Kranjec, o. c., 733.

⁸⁷ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj, fond ministrstva za notranje zadeve 421 (MI ex 1912, št. kranjskega predsédnika 35), pr. 5. januar 1912.

⁸⁸ A. B. Jeglič, Dnevnik, 14. januar 1912: »... novi glavár pa je dr. šušteršič! Nekoliko pred Novim letom je bil pri meni in sva o novem glavárju govorila; sebe ni omenil. Zato me je hitro imenovanje presenetilo ...«

⁸⁹ Schwarz navaja, da bo tudi novi deželni glavár, tako kot prejšnji, moral pripasti najmočnejši stranki v kranjskem deželnem zboru, to je SLS. Glede na to, da je šušteršič nesporno priznani voditelj stranke, se njegova kandidatura postavlja sama po sebi. Vrhu tega pa ima šušteršič tudi posebne odlike: natančno poznanje dežele in njenih ljudi, izkušnje v parlamentarnem delu, posebno pa še to, da je dostopen tudi drugim strankam, kar je dokazal z novo deželno ustavo in z novim, deželnim volilnim redom, ki določata tudi nemški jezik kot delovni jezik in ki zagotavljata nemški stranki zavarovano pozicijo v primeru novih sprememb deželne ustave in deželnega volilnega reda; njegovo imenovanje kranjskim Nemcem ne bi bilo nesimpatično. Za Narodno napredno stranko in za Nemce je tudi ugodno, da imajo opraviti z možem, ki ima polno avtoriteto v svoji lastni stranki. Morebitni pomislek, da je bil šušteršič v državnem zboru nasproti vladi večkrat tudi robat, je deželni predsédnik zavrnil z opozorilo, da je bila šušteršičeva taktika v zadnjem času bolj ustrezljiva. Ko poudari veliko šušteršičevo politično talentiranost, končno ugotovi: »Njegova lojalnost in cesarju zvesto mišljenje je vzvišeno nad vsak dvóm.« Tega pa ne postavlja v nasprotje z mišljenjem kake druge osebe.

V slovenski meščanski politiki je kljub njenemu konservatizmu in oportunističnemu dotlej dejansko veljalo moralno načelo, ki ga je opazil protimeščansko usmerjeni Henrik Tuma in ga še 1. 1. 1917 ugotavljal pri starem Janezu Bleiweisu: da je namreč bil »lójalen ne le navzgor, temveč tudi navzdol«, da je bil »pravi predstavnik domače politične osnove«⁹⁰ Šušteršič pa je vsaj že takrat, ko si je na lastno pest izposloval imenovanje za deželnega glavarja, in tudi, ko je konec 1. 1912 zaradi odnosov do vlade izgubil zanimanje za opozicijsko hrvatsko-slovensko politiko in pozneje sploh za nadaljevanje hrvatsko-slovenske narodne akcije, pokazal, da se po tem moralnem načelu ne čuti obvezanega. Bil je prvi med slovenskimi politikimi, ki je stopil na to pot. To njegovo ravnanje je naznanjalo, da se odpira vprašanje novega socialnega vodnika narodnega gibanja, pogojeno po imperializmu in novi stopnji slovenskega družbenega razvoja.

Šhod zaupnikov kranjske SLS dne 4. januarja 1912 je nepričakovanemu kranjskemu deželnemu glavarju popolnoma jasno naložil nalogo, da kot strankin načelnik nadaljuje politiko hrvaško-slovenske vzajemnosti. Dalmatinskima pravaškima državnozborskima poslancema Anteju Dulibiću v šibenik in Ivu Prodanu v Zadar je šhod poslal brzojavni pozdrav »Bratski stranki prava«, z vzklikom »živela združena Hrvatska!«. »Slovenec« je sicer zanosno zapisal, da je s tem pozdravom »slovenski narod po svojih zastopnikih obnovil zvezo s Hrvati«,⁹¹ toda skromnost manifestacije je kazala, da je slovensko-hrvaško pravaško-klerikalno sodelovanje ta čas šele v začetkih. Obstoj vsehrvaške pravaške stranke je šele nakazoval možnosti take politične formacije.

Prvo vidno dejanje združene HSP je bil sestanek osrednjega vodstva dne 11. januarja 1912 v Zagrebu. Zbrani predstavniki so poslali vdanostno brzojavko cesarju oziroma kralju Francu Jožefu, ki je izrazila trdno prepričanje, da bo monarh zedinil razdeljene hrvatske dežele in zaščitil hrvatsko pravo.

Posvetovanje in sklepi konference so bili tajni. Slovenci na njem niso bili zastopani. Bili pa so, po »Slovenecem« zagotovili, »v duhu... s celim srcem pri teh razpravah, saj vemo, da je delo za združeno Hrvaško tudi delo za našo domovino.« Z velikim veseljem je »Slovenec« objavil pozdravno brzojavko zborovanja Vseslovenski ljudski stranki: »Sakupljeni pravaški zastupniki iz svih hrvatskih zemalja, pozdravljaju sa svojeg sastanka suplemenike iz slovenskih zemalja u nadi, da se što prije sjedinjeni na skupu našemo živjeli! — Za sve dr. Starčević.« V odgovoru je Šušteršič v imenu VLS zagotovil, da se »čutimo kot del plemenitega naroda hrvatskega in hoćemo vedno skupno delovati za blagor in napredek našega ljudstva.« Razmerje VLS do pravašev je opredelil kot razmerje »najožjih somišljenikov in sobojevnikov.«⁹²

Znano je, da je ta zaupni sestanek vodstva HSP sklenil takoimenovano tripartitno spomenico na cesarja. Spomenico je »Slovenec« prvič omenil 1. februarja 1912, ko je poročal, da sta jo pravaška predstavnikinja Sesardić in Zagorac izročila v cesarjevi kabinetni pisarni, prepis, pa v kabinetni pisarni prestolonaslednika. 5. februarja je končno objavil celotno besedilo na uvodnem mestu. Že ta okoliščina kaže, da je bila spomenica sestavljena brez poprejšnjega posvetovanja z VLS in da je slovenska klerikalna stranka bila o njej obveščena zelo pozno. Pa tudi v vsebini spomenice ni nobe-

⁹⁰ D. K. (Dušan Kermavner), Neobjavljena Tumova študija o našem narodnem razvoju; v: Sodobnost 6 (Ljubljana 1938), 199.

⁹¹ Slovenec, 4. januar 1912, št. 3.

⁹² Slovenec, 15. januar 1912, št. 11.

nega znamenja, ki bi govorilo za udeležbo Slovencev. To je bilo v določenem neskladju z vsebino navedene pozdravne brzojavke Slovencem. Spomenica je prosila monarha, naj skliče zastopnike hrvaškega ljudstva iz vseh hrvaških dežel na sabor v Zagreb. »Naloga tega sabora bo, da v sporazumu z Vašim Veličanstvom, našim zakonitim kraljem, uredi tako notranje zadeve hrvaškega kraljestva, kakor tudi njega odnose do celotne monarhije, kakor bo odgovarjalo pravicam in interesom hrvaškega naroda, ter sijaju in moči najvišje dinastije.«

Po mnenju Mirjane Gross so pravaši spomenico pisali pod vtisom prilizovanja in meglenih trialističnih obljub velikoavstrijskih zaupnikov in v naivnem upanju, da gre za prvi korak k uresničenju tradicionalne pravaške ideje. Po njenem je spomenica jasno pokazala, da se vsepravaška organizacija ne giblje po velikoavstrijski poti in da se je nasprotje med trialistično in pa velikoavstrijsko koncepcijo pokazalo v pravi luči.⁸³

Mnenje o nasprotju med obema koncepcijama je gotovo utemeljeno. Reči pa je treba še to, da bi bilo to nasprotje le še ostrejše, če bi trialistični memorandum z dne 12. januarja 1912 za hrvaško državno enoto terjal tudi slovenske dežele. Prav v tej smeri pa se je razvijala trialistična akcija VLS. Tudi ona morda pod nekimi naivnimi političnimi vtisi, a vsekakor vztrajno in po samostojni logiki, ki je vodila, ali k neogibnemu konfliktu z dualističnim sistemom ali h kapitulaciji. Dinamika tega razvoja je bila različna od onega v krogu hrvaške pravaške politike, a to se je pokazalo šele pozneje.

Prav kmalu se je Slovencem pokazala priložnost pokazati solidarnost s Hrvati. In res je protestno gibanje Dalmatincev proti nasiljem bana Cuvaja v Hrvatski-Slavoniji odmevalo tudi na Slovenskem. »Straža« je že 5. februarja 1912 zapisala: »Kot najbližji bratje Hrvatov si moramo biti svesti, da jih v njihovi težki borbi ne smemo in ne moremo pustiti same, da jim moramo priskočiti na pomoč v teh težkih dnevih...« Drugače kot leta 1903, je bilo tokrat nastopanje klerikalne stranke na eni, in liberalne ter socialdemokratske na drugi strani, popolnoma ločeno in v znamenju ostrega medsebojnega boja. Prvi so najavili protestni shod v Ljubljani za 18. marec liberalci in socialdemokrati. V Mestnem domu naj bi govorila Etbin Kristan in Rasto Pustoslemšek. »Slovenec« je najavljeni shod zavrnil kot enostransko akcijo in zato, ker demonstracije po njegovem mnenju banu Cuvaju položaj le olajšujejo, češ kričaštvo napeljuje vodo na madžarski mlin. Sklical se je na oklic Stranke prava, ki je svaril proti nasledkom raznih demonstracij. Namignil je na nevarne septembrske dogodke leta 1908 in na škodljivost liberalne nepremišljenosti. Zavrnil je tudi politične simpatije slovenskih liberalcev na Hrvatskem: »Naši liberalci so se vedno potegovali za koalicijo in se izražajo še sedaj zoper trializem ter drže roko madžaronom... Osvobojenje Hrvaške se bo doseglo z razumno politiko, ne pa s pouličnim kričaštvom, najmanj pa, če se za Hrvate oglasi kak Ribnikar ali Pustoslemšek. Razume se, da za tema dvema glasnikoma ne moremo iti in je shod že vnaprej kompromitiran.«⁸⁴ SLS se je odločila za akcijo v parlamentu, saj je tujak imela skoraj izključno besedo (kranjski liberalci so imeli le enega poslanca, slovenski socialni demokrati pa nobenega). Zato je tem raje »ulico« prepuščala svojim nasprotnikom.

Hrvatsko-slovenski klub je že 5. marca razpravljal o dogodkih na Ogrskem in v hrvaških pokrajinah in soglasno odobril interpelacijo na mini-

⁸³ M. Gross, Povjest hrvatskog naroda ..., 276, in Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga 1890—1918, 39—40. — Avtor spomenice je bil bojda M. Drinković. Ta je tisti čas takole pisal o njenem pomenu: »Stranka prava može da bude ponosna, što je ovim svojim činom hrvatsko pitanje nametnula na ozbiljno razmišljanje i najvišim faktorima.« — Hrvatska rieč, 25. februar 1912, št. 624.

⁸⁴ Slovenec, 5. marec 1912, št. 53.

strskega predsednika. Naslednjega dne so poslanci Spinčič, Krek in Prodan interpelirali vlado z ostrim protestom proti Cuvajevemu režimu in zahtevo po obnovi ustavnih razmer v banovini. Podobno interpelacijo so vložili tudi primorski, narodnjaški poslanci. Interpelirali so tudi nemški krščanski socialci.⁹⁵ Predsednik vlade je 7. marca na kratko odgovoril na interpelaciji. Hrvaško slovenskega kluba in krščanskih socialcev, da je pri vseh pogajanjih z ogrsko vlado strogo in odločno varoval zakonite pravice vladarjeve, koristi, armade in monarhije.⁹⁶ Akcija Hrvaško-slovenskega kluba ni vplivala na razmere na Hrvaškem, četudi je izzvala proteste bana Cuvaja. — Najavljeni protestni shod ljubljanskih liberalcev in socialdemokratov je vlada — prepovedala.⁹⁷

Že tiste dni se je v Zagrebu dogajalo nekaj, kar ni potrjevalo strankarske razprtije na Kranjskem. Prvo novico o sporazumu HSP s Hrvatsko-srbsko koalicijo v zvezi s pričakovanimi saborskimi volitvami je »Slovenec« natisnil 15. marca. Ta sporazumina sovražnost med SLS in slovensko liberalno stranko ni vplival prav nič blazilno. »Slovenec« je v nadaljnem objavljal podrobnosti o pravaško-koalijskem sporazumu, a brez komentarja in brez kakih pričakovanj. Drugače torej kot krščansko-socialna »Reichspost« na Dunaju, ki se je nadi paktom, kot piše Mirjana Gross, navduševala v prepričanju, da koalicija sprejema pravaško politiko.⁹⁸ Pozneje je šušteršič poudarjal, da je HSP sklenila pakt s koalicijo še pred zvezo s Slovenci. Očitno je povezanost HSP in VLS v tistih dneh bila še prav rahla in ni dosegla še niti stopnje medsebojnega obveščanja o pomembnih političnih odločitvah. Najbrž se je tudi VLS zato čutila še popolnoma samostojno v odločanju o svoji taktiki. Prav to, pa je že malo za tem povzročilo krizo v odnosih med pravaši in VLS, ko je šlo za vprašanje obstrukcije v državnem zboru proti suspendiranju ustave in razglasitvi komisariata v banski Hrvatski.

Za lažje presojanje političnih nagibov in še posebej vprašanja, koliko je taktika VLS v splošnem izražala namere prestolonaslednika, je koristno in potrebno pritegniti podatek o pogovoru s Francem Ferdinandom, ki ga najdemo v Spinčičevih zapiskih. Prestolonaslednik Franc Ferdinand osebno ni rad sprejemal politikov, ki bi sicer zanj bili zanimivi, a ne dovolj plemenitega rodu. Pa vendar so bile prilžnosti, ko je spregovoril tudi z »neplemenitim« politikom. Ena takšnih je bila splovitev avstrijskega dreadnoughta »Tegetthoff« dne 21. marca 1912 v Trstu. Splovitev je bila uspeh prestolonaslednikove politike, ki je hotel okrepitev avstrijske moči na morju. Navzoča sta bila on sam in pa nadvojvoda Leopold Salvator. Izmed slovenskih poslancev so bili navzoči šušteršič, Pogačnik, Verstovšek, Jankovič, Hladnik, Brenčič, Pišek, Roškar, Benkovič, Gregorin in Ravnihar.⁹⁹ Franc Ferdinand pa si za pogovor ni izbral šušteršiča. Nagovoril je Joska Pogačnika, s katerim se je obsirno pogovarjal o brambni reformi in izrazil svoje posebno zadovoljstvo nad zadnjim, Pogačnikovim govorom o brambni reformi.¹⁰⁰ O vprašanjih v zvezi z reformo monarhije na jugu je govoril s hrvaškim državnozbornim poslancem Vjekoslavom Spinčičem. O pogovoru je Spinčič nemudoma obvestil tudi širšo javnost. »Hrvaška korespondenca« je sporočila, »da se je prestolonaslednik Franc Ferdinand ob priliki splavljenja »Tegetthoffa« pri

⁹⁵ Slovenec, 5. in 6. marec 1912, št. 53 in 54.

⁹⁶ Slovenec, 8. marec 1912, št. 56. V

⁹⁷ Slovenec, 16. marec 1912, št. 63.

⁹⁸ M. Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga ... 42.

⁹⁹ Slovenec, 23. marec 1912, št. 68.

¹⁰⁰ Slovenec, 22. marec 1912, št. 67.

poslancu Spinčiću informiral o dogodkih na slovanskem jugu... Prestolonaslednik pa je v pogovoru s poslancem Spinčićem tudi pokazal, da hrvaške razmere dobro pozna.¹⁰¹

Podrobnosti o tem političnem kontaktu s prestolonaslednikom si je Spinčić skrbno zabeležil: Franc Ferdinand je k Spinčiću sam pristopil. Začel je z besedami o lepoti Istre, Spinčić mu je odvrnil z besedami o vzrokih njene revščine. Potem je začel Spinčić govoriti o razmerah v banovini: »Ne zamjerite, ako spominjem odnošaje u Hrvatskoj. Mi smo samo jedna nježina grana. Da nema nje, ne bi ni nas bilo. Mi svi bili bi se poitalijancili! A on na to: Ja vam to ni malo ne zamjeram, pače razumjem, odobravam, »finde ganz natürlich und recht. Meine Sympathien sind ja auf Ihrer Seite, das wissen Sie ja.« Ja sam mu na to odvratio da smo mi već danas među nama govorili: da imademo danas sreću videti kod ove svečanosti dva naša najbolja prijatelja iz dinastije. A on će na to: Naravski je, da smo vaši prijatelji. Ko je bio uvijek vjeran vladarskom tronu, ko se je zanj borio, koliko Hrvati i uopće Jugoslaveni (die Südslaven)!, A ja ću: Da, i Slovenci i Srbi, za koje nisam odobravao da se ih je preganjalo. Oni su tu, oni su se borili za dinastiju, i izkazivali uvijek vjernost. I koliko se bude s njimi bolje postupilo, toliko će biti vjerniji i odaniji. Zajedno živimo: svi, i Hrvati i Slovenci i Srbi, sačinjavamo jedan kompleks. Na to sve je Franc Ferdinand odobravajuć, kimao, opetujući riječi, ganz natürlich. — Glede Cuvaja je rekao: Das ist eine Schande, da naime on banuje. — Zvršili smo razgovor, time, da je rekao, da će nam biti bolje; a ja njemu: die beste Garantie dafür sind Eure kaiserliche Hoheit, što je zadovoljstvom kvitirao.

Zapisku o pogovoru je Spinčić dodal tudi svoja razmišljanja in vtise. Prédvsem vtis, da oba nadvojvoda, Leopold Salvator in prestolonaslednik, govorita iz prepričanja: »Vide stvari koje ne mogu snositi, a moradu ih snašati, ne mogu pomoći, sada; bitće nam bolje, vele obojica — i stalno si misle, tek onda kad se dogodi promjena na prestolju.« Spinčić izraža vero, da bi se takrat res lahko kaj zgodilo. Omenja, da je bil prejšnji mesec pri Mahničučin da mu je ta zatrjeval, da se Franc Ferdinand ne bo dal pridobiti Madžarom (s priznanjem njegove žene za kraljico), da je sam iz njegovih ust slišal, da hoče ustvariti »na jugu jednu našu cjelinu«. Že tedaj je Spinčić začel upati na Franc Ferdinandovo prijaznost do nas in da res misli nekaj dobrega z nami! »Poslje 21! 3. 1912 pak se je moja vjera učvrstila«, sklepa Spinčić svoja tedanja razmišljanja.¹⁰²

Pogovor prestolonaslednika z Vjekoslavom Spinčićem je tipičen primer vira za nastanek govoric in celo prepričanja o prestolonaslednikovih trialističnih namerah. Toda niti prestolonaslednikova izbira sogovornika niti vsebina pogovora nikakor ne ustrežata podobi človeka, ki hoče razviti široko politično akcijo, celo trialistično akcijo; na jugu monarhije, prek šušteršiča in njegovih strankarskih zvez s hrvaškimi pravaši. Preje utrijuje vtis, da so se vsi, ki so v tistem času snovali to ali ono politično pobudo in akcijo, čutili pooblašćene po prestolonaslednikovih željah, kakor so si jih sami razlagali.

Dogovor Stranke prava s koalicijo je bil povod za uvedbo komisariata na Hrvaškem. To je bil nov udarec madžarske vlade in sicer ob podpori dunajskih dualističnih krogov, saj je komisarja imenoval sam Franc Jožef. Odpadle so pričakovane volitve za sabor in začela se je doba še hujšega brezpravja in zatiranja političnega življenja v banovini.

¹⁰¹ Slovenec, 27. marec 1912, št. 70.

¹⁰² Arhiv Hrvatske, Zapuščina Vjekoslava Spinčića.

Postavitev Slavka Cuvaja za komisarja na Hrvaškem, razmere, ki so nastale po razveljavitvi ustave, vse to je terjalo novo akcijo Hrvaško-slovenskega kluba na Dunaju. Slovenski klerikalci so svojo taktiko v tej novi etapi uravnavali po dveh temeljnih političnih presojah. Razvoj na Hrvaškem in šanse jugoslovanskega problema so gledali v luči splošnih razmer v monarhiji, predvsem v luči najnovejše zaostritve krize dualizma, ko je ogrska vlada znova zavrla reformo obrambnega zakona s tem, da je cesarju osporavala pravico vpoklica rezervistov po zakonu iz leta 1888. »V Avstroogrski smemo v doglednem času pričakovati zelo resne državne krize. To, kar se je sedaj pojavilo, je le grom pred nevihto. Ogrska, magnatska klikka, ki je izvor vseh homatij in državno-pravnih konfliktov, se bo morala stréti ali s pomočjo ljudstva ali pa s silo. Na vsak način stojimo pred veliko državno krizo in takrat se bo pokazalo, da je federalistična Avstrija edina državna oblika, ki je v Avstriji mogoča.«¹⁰³

Druga temeljna presoja pa je bila, da je v Avstriji mogoča samo ena vrsta reforme: tisto, pri čemer morajo Slovenci oziroma Hrvaško-slovenski klub v državnem zboru neomahljivo podpirati monarha in prestolonaslednika. Zato, ker je brambna reforma poglavitni interes dinasta in se utegne razviti v vzvod za oktroidanje ustavnih sprememb. Pa tudi zato, ker Slovenci in Hrvati potrebujejo močno Avstrijo za zaščito pred italijanskimi aspiracijami. O drugem aspektu je spregovoril primorski poslanec Fon 29. februarja 1912 na shodi zaupnikov SLS v Gorici: »Naš klub je vedno glasoval za vojaške potrebe. Mi smo na stallšču, da treba Avstrijo vzdržati na višini kot velesilo. Največja nevarnost nam preti od juga in ako pride do vojske z nesrečnim izidom, bo mo stroške plačali v prvi vrsti mi Slovenci. Kdor se torej smeje našemu lojalstvu in patriotizmu, tje v novi zavod (umobolnico) na šentpeterski cesti.«¹⁰⁴

Hrvatsko-slovenski klub v tem položaju ni posegel po najmočnejši obliki protesta proti komisariatu v banski Hrvatski, ni začel obstruirati delo državnega zbora, četudi so dalmatinski liberalni poslanci to želeli. Namesto tega se je odločil za interpelacijo vladi (18. april 1912) in se zadovoljil z odgovorom predsednika Stürgkha. Takšna taktika je že tedaj sprožila hude očitke na račun kluba in njegovega načelnika, ki jih je z enoletno zamudo končno ponovil tudi dalmatinski pravaš Drinković.

Podobne očitke najdemo tudi v zgodovinskem prikazu Mirjane Gross: »Dalmatinski poslanci ističu u bečkom parlamentu da je brutalno nasilje u Hrvatskoj izazvalo gnjev i solidarnost u svim zemljama gdje žive, Srbi i Hrvati i pozivaju merodavne faktore da uklone nasilni režim, ako ne, zbog Hrvatske same, a ono zbog mira i reda na jugu monarhije. Značajno je, da tu akciju dalmatinski poslanika pomažu česi i slovenski liberali, ali ne i velikoavstrijski predstavnici, kršćanski socijali, njemački i šušteršičevi klerikalci... Šušteršičev, Hrvatsko-slovenski klub, u avstrijskom parlamentu — pravaši iz Dalmacije i slovenski klerikalci — sprečava namjeru dalmatinskog kluba — Napredne Hrvatske i Srpske stranke — da u Carevinskom vijeću izvrše opstrukciju.«¹⁰⁵ Ali na drugem mestu: »Dalmatinski zastupnici u carevinskom vijeću htjeli su inscenirati opstrukciju da bi primorali nadležne avstrijske faktore da se založe za ukidanje komesarijata. Dr. Šušteršič spriječio je tu namjeru. Usred velike bitke za novi vojni zakon, koji je trebao omogućiti sistematski porast naoružanja bez kontrole zakonodavnih tjela, opstrukcija jugoslavenskih zastupnika bila bi dinastiji vrlo neugodna:

¹⁰³ Slovenec, 3. april 1912, št. 76.

¹⁰⁴ Slovenec, 1. marec 1912, št. 50.

¹⁰⁵ Povjest hrvatskog naroda ..., 278.

Avstrijska se vlada ipak odločila na to da pokaže solidarnost s potlačenom Hrvatskom, što ni u kom slučaju nije mogla uraditi bez vladareva odobrenja, u želji da zaplaši mađarsku vladu i javnost u vezi sa borbom za vojnu reformu. U dogovoru sa avstrijskom vladom šušteršić je interpelirao avstrijskog ministra predsjednika dr. Karla Stürgkha o stanju u Hrvatskoj. Ministar je dao izjavu dotad nečuvenu za pretstavnika dualizma.¹⁰⁶ (podčrtal J. P.)

Resnično se je 11. aprila 1912 sestao u Splitu izvršni odbor dalmatinske Stranke prava. Seje so se udeležili tudi državni in deželni poslanci te stranke. Sprejete so bile tri resolucije: Medtem ko je prva izjavljala solidarnost dalmatinskih Hrvatov z bojem Hrvatov v banovini, je druga naznanjala, da so pravaši pripravljene sodelovati z vsemi hrvatskimi in srbskimi brati v varstvo ogrožene hrvatske domovine, ki računajo pri tem tudi na pomoč bratskega slovenskega naroda. Tretja resolucija pa je zahtevala od poslancev v vseh predstavniških telesih, naj store vse potrebne ukrepe, da bi se končal režim nasilja na Ogrskem.¹⁰⁷ Bil je to poziv za skupno akcijo vseh slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev v dunajskem državnem zboru, a tudi saborskih v Pešti, ne da bi natančneje določil, katere vrste taktičnih sredstev je treba uporabiti.

Po Drinkovićevem zatrdilu so na tem sestanku sklenili, da hočejo doseči obstrukcijo jugoslovanskih poslancev v državnem zboru na Dunaju. Ali so to vezali s kakim podobno ostrim nastopom v Budimpešti, kar bi bilo v smislu omenjene resolucije in tudi sicer logično, saj je šlo neposredno za razmere v banovini; ni povedal naravnost. Imamo pa na voljo dve njegovi razlagi, zakaj v državnem zboru do obstrukcije ni prišlo. Prva je iz časa dogajanja samega, druga pa s konca leta 1913, ko se je Drinković odtrgal od »milinovcev« in od njihove vsehrvaške stranke prava, iz katere so se frankovci že pred pol leta izločili.

Po prvi verziji¹⁰⁸ so dalmatinski pravaši hoteli storiti vse, kar je bilo mogoče. Posredovali so v Ljubljani. »U Ljubljani našli su najveće susretljivost«. Težava je bila v tem, da poslanci hrvatsko-srbske koalicije (ti bi namreč lahko kaj storili v Budimpešti) niso vse kritične dni 16. do 19. aprila prišli na Dunaj. 17. aprila sta na Dunaj prispela le dva pravaška predstavnika iz Zagreba. Bilo se je treba odločiti, kaj storiti v dunajskem državnem zboru: »Započeti bučnom obstrukcijom u Beču, kad se u Pešti nastupa posve mirno; nije bilo moguće.« — »Hrvatsko-slovenski klub je pozdravio interpelaciju (t. j. šušteršićevo), koja je od čiele kuće pozornost slušana.« in imela »neočekivani (!) uspjeh za hrvatsku stvar.« Drinković tu misli na odgovor predsednika avstrijske vlade Stürgkha, ki je kršil pravila dualizma s tem, da je trdil, da se tudi avstrijske države polovice tice tisto, kar se dogaja v banovini. Nato omeni Drinković protest Mađarov na Stürgkhevo izjavo in pravi: »Naravno to nas, koji smo htjeli više, koji smo htjeli da se hrvatsko pitanje u celosti (!) počme riešavati, ne bi moglo smetati. In nije nas smetalo (!) ... Ali šta se događa?« Navede izjavo predstavnika hrvatsko-srbske koalicije v Budimpešti, Aleksandra Popovića, da se hoče koalicija držati nagodbe, da se odmika od pakta s Strankom prava, da je ogrsko-hrvatska nagodba živ organizem, sposoben aklimatizacije. Po vsem tem so končno prispeli trije delegati koalicije 19. aprila zvečer iz Pešte na Dunaj, z jugoslovanskimi poslanci v dunajskem parlamentu pa so se sestali šele 20. aprila, dopoldne in popoldne. Rezultat? »Do nikakóvih zaključaka

¹⁰⁶ M. Gross, Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga ..., 43.

¹⁰⁷ Slovenec, 12. april 1912, št. 83.

¹⁰⁸ Hrvatska rieč, 24. april 1912, št. 648.

še nije došlo. Obće (!) narodne akcije tako za sada nije moguće, a dalji izstupi u bečkom parlamentu postaju bezpredmetni (!). Tako ugotavlja Drinković. Še sam dokazuje: »I čemu bi služila daljnja obstrukcija u Bečkom parlamentu, kad se u Pešti koalicija pokazuje služničkom... Čemu ako ne izpraznoj reklami ili, još izpraznijoj demonstraciji?... Pravaši su učinili što su mogli i u Bosni i u Dalmaciji i u Istri, pa su se i Slovenci za stvar hrvatsku kao i za svoju založili... Koalicija nije htjela...« Glede nadaljnjih možnosti in potreb pa meni: »Hrvatsko pitanje došlo je preko bečkog parlamenta, a zaslugom Hrvatsko-slovenskog kluba, među pitanja skupna celoj monarhiji. Na Banovini je (!), da se u tom pravcu hrvatsko pitanje bude razvijalo.«

V svoji drugi verziji pripise Drinković vsô krivdo šušteršiću, o problemu skupne akcije vseh jugoslovańskih političnih faktorjev v obeh centrih dualistične monarhije, zlasti o problemu obnašanja koalicije, molči. Omenja, da je po naročilu konferencije dalmatinske Stranke prava odpotoval 12. aprila 1912 v Ljubljano, da bi pridobil Slovence za obstrukcijo. Govoril je s šušteršićem. Ta predloga ni odklonil, a menil je, da je vprašanje taktike treba odločiti na Dunaju. Drinković je iz Ljubljane potoval še v Zagreb, odtod pa 16. aprila na Dunaj z delegati iz banovine (kot vemo, sta to bila pravaša, predstavnikov koalicije med njimi ni bilo). Debatu v Hrvaško-slovenskem klubu na Dunaju, na kateri je bil navzoč, opiše takole: »Tu je g. šušteršić iznio poznatu, sa Stürgkhom dogovorenu (!) interpelacijo pred klub; tu (!) se odlučio uzprkos mojeg upornog nastojanja, a kasnije (kda j?) i dr. Krstelja, za to mižerno sredstvo...« šušteršić je prepeljal Hrvate žejne čez vodo. Drinkoviću je izjavil, da ne bo sodeloval z desperadosi in »da nije lepo što mi Hrvati dolazimo k njima radi komesarijatstva, jer kada bi takva što bilo uvedeno u Krańjskoj; oni ne bi išli apelirati na Hrvate u Zagrebu... O te j nebratovski zavrnitvi zahtev »desperadosa« Drinkovića je ta pozneje poročal v Sarajevu na seji Vrhovne uprave Stranke prava 17.—9. junija 1912.¹⁰⁹ O čem potoval na Dunaj, ni omenjal. Drinkoviću razlogov za kritičnost do šušteršića gotovo ni manjkalo; a manjkalo mu tudi ni razlogov za to, da je konec 1913 bil izrecno enostranski. Zato bi bilo napačno sprejemati samo njegovo drugo verzijo in ne tudi prve. Iz obeh skupaj pa razberemo tole: Inicijativa dalmatinskih pravašev za obstrukcijo v dunajskem državnem zboru ni bila nekaj izoliranega, ampak zamišljena kot del splošne »obće narodne« akcije Hrvatov na obeh straneh dualistične meje, ne samo na avstrijski, tudi na ogrski. To akcijo naj bi na eni strani podprli Slovenci, na drugi pa Srbi v hrvaških deželah. Svojo solidarnost naj bi manifestirali tudi Bosanci in Hercegovci. Drinković je imel pooblastilo, da takšno splošno akcijo pripravi. Šel je k šušteršiću. Ta predloga za obstrukcijo ni kar odklonil, vztrajal pa je, da mora o taktiki odločiti celotni Hrvaško-slovenski klub. S tem pogojnim uspehom v žepu je Drinković odšel v Zagreb. Tu pa se je zataknilo: ni se mu posrečilo, da bi koalicijo pridobil za nujen skupen posvet o taktiki na Dunaju. Z njim sta na Dunaj odpotovala le dva predstavnika banovinskih pravašev. Vsi trije so se udeležili seje Hrvaško-slovenskega kluba 17. aprila 1912. Manjkal pa je najpomembnejši element za odločitev za obstrukcijo: pripravljenost koalicije pridružiti se bojni akciji. Na Dunaj njeni predstavniki niso prišli, v Pešti pa so bili čisto mirni. Tako šušteršić ni imel težkega dela, da izposluje enoten sklep kluba, da za zdaj zadostuje interpelacija. Vrh tega je tisk poročal, da je vlada sporočila, da bo komisariat takoj od-

pravičen. Na zahtevi po obstrukciji je vztrajal edini Drinković, ki niti ni bil član kluba (Krstelj, ki ga omenja, tudi ni bil član kluba in se je udeležil šele poznejšega; širšega posveta s predstavniki koalicije dne 20. aprila 1912)? Vsi drugi so glasovali za interpelacijo. Interpelacija je imela nepričakovan uspeh »za hrvatsko stvar«, senzacionalno protidualistično izjavo avstrijskega ministrskega predsednika. Predstavniki koalicije v Pešti pa dajejo istočasno čisto dualistične, nagodbenjaške izjave in šele nato odpo- tujejo na posvet dne 20. aprila na Dunaju. Tu se pokaže, da skupna akcija s koalicijo ni mogoča, da torej ni mogoča antidualistična »obče narodna« akcija z evidentnim dualističnim državno-pravnim ciljem že med Hrvati samimi. Treba se je omejiti na delovanje le v enem centru dvojne monar- hije; na Dunaju, v okviru danih možnosti.

Nedvomno je, tak razvoj za Šušteršiča imel privlačne strani: njegov osebni pomen kot predsednika Hrvaško-slovenskega kluba se je v okviru vsehrvaško-slovenske politike povečal, ni se mu bilo treba spuščati v sode- lovanje s koalicijo, v sodelovanje, ki mu ne bi samo vezalo rok, ampak bi mu naprtilo sumničenje Dunaja, da bi se utegnil kdaj zblížati tudi z mad- žarsko protidunajsko opozicijo. Vrh tega bi takšno vsenarodno sodelovanje pomenilo tudi sprijaznjenje s slovenskimi liberalci, česar si Šušteršič še posebno ni želel. Vse te nevšečnosti, vse te dileme so s soglasnim sklepom Hrvaško-slovenskega kluba in z jalovo konferenco s predstavniki koalicije odpadle. Nova kritična situacija je nastopila šele sredi junija 1912, ko se je vprašanje obstrukcije znova zaostri.

Takšno podobo potrjuje tudi tisto, kar je moč razbrati iz tedanjega pisanja »Slovenca« in drugih slovenskih listov. Podrobno navajanje si pri- hranimo, saj zadostuje celota Drinkovičevega pričevanja.

Dodati pa je treba nekaj opozoril na dejstva, ki to podobo dopolnjujejo. — Uvedbo komisariata v banovini in njegove postopke so v avstrijski državni polovici obsojale tako rekoč vse stranke, vključno nemške nacio- nalce. Ta izjemni politični pojav je gotovo krepil vodstvo VLS v pričako- vanju, da se bliža možnost za protidualistično ustavno reformo monarhije celo s podporo avstrijskega državnega zbora. — Interpelacije Hrvatsko- slovenskega kluba z dne 18. aprila 1912, niso podpirali samo hrvaški in slo- venski člani kluba, marveč tudi vsi drugi slovenski državnozborni poslanci: Rybař, Gregorin, Mandić, celo liberalec Ravnihar. — O istem vprašanju sta bili istočasno vloženi še dve interpelaciji, ena nemško-avstrijskih socialde- mokratov (Nemec-Adler) in druga čeških socialdemokratov. Vse tri so bile prebrane v celoti in na začetku zbornične seje, po enakem postopku. — Sestanek hrvatskih poslancev dne 20. aprila 1912 na Dunaju je bil brez Slo- vencev; istrskih Hrvatov; hrvatskih in srbskih liberalcev iz Dalmacije. Ude- ležili so se ga člani hrvatske delegacije v ogrskem parlamentu (Badař, Pri- bičević, Budisavljević); člani razpuščenega hrvatskega sabora (Horvat, Prebeg), dalmatinski deželnozborni poslanci (Trumbić, Krstelj, Drinković) in dalmatinski člani Hrvatsko-slovenskega kluba (Dulibić, Prodan, Perić). Izključno pravaši iz trojne kraljevine Hrvatske in pa hrvaško-srbska koali- cija. Nikogar s kakimi »postranskimi« interesi. Rezultat je »izdal« Drink- ović: nobenih sklepov ni bilo mogoče doseči. Krivec: »služniška« taktika koalicije v Budimpešti: »Slovenec« je o tem klavrnem izidu molčal, čeprav bi moral, v smislu Drinkovičeve retrospektivne trditve, triumfirati.

Dalmatinski, hrvaški in srbski liberalci, ki so bili v političnem sorod- stvu s hrvaško-srbsko koalicijo, so takšen izid posvetovanja vsekakor pri- čakovali in to je bil najbrž vzrok, da se ga tudi udeležili niso in so svoj osamljeni sklep o obstrukciji sprejeli že na dan, ko je posvetovanje bilo

šele v teku. Reški »Novi list« je kot pobudnik tedanjih Madžarom prijaznih nastopov koalicije v Budimpešti imenoval Svetozarja Pribičevića. Drine ković je k temu zapisal, da Svetozar Pribičević zaradi svojega sovraštva do Dunaja samo tega prikazuje kot krivca hrvatske nesreče, Madžare pa opravičuje. Ne branimo Dunaja, je vzkliknil Drinković, a moramo nastopiti proti takšnim mistifikacijam. Sporazum med madžarsko in hrvaško državno idejo je nemogoč.¹¹⁰ Tudi Mirjana Gross bežno omenja, da krivda ne zadene le »velikoavstrijski krogov« (alias Hrvatsko-slovenski klub), ampak tudi »kolebljiv stav Hrvatsko-srbske koalicije, koji nije dopuštao zajedničko istupanje«.¹¹¹ Kljub tem in takšnim širšim okoliščinam se je vsa jeza liberalnih Dalmatincev zllala na šušteršiča in slovenske klerikalce in jih dolžila izdajstva. Že tedaj je veljalo v tem političnem bontonu pravilo, da oportunistem koalicije ni isto kot oportunistem slovenskih klerikalcev, pravilo, ki je še dolgo občutno ne le v politiki, marveč tudi v iznatnem delu jugoslovanskega zgodovinopisja. In končno še nekaj: Za odpor VLS proti temu, da bi se z obstrukcijo obrnili proti državnemu zboru, je bilo več nagibov. Nedvomno gre za upanje na ustavno intervencijo državnih vrhov, med njimi tudi prestolonaslednika. Upanje na možnost federalizacije monarhije in ustanovitev jugoslovanske državne enote vključno s Slovenci po takšni poti je gotovo bilo posebno všečno samemu šušteršiču, ki je zidal na skladnosti interesa dinastije in konservativne slovenske narodne politike. A bili so še drugi nagibi, ki jih ne smemo prezreti, ker so bili globlje družbeno utemeljeni in trajneje delujoči. Prav v državnoborski debati dne 19. aprila 1912 jih je dovolj razločno izrazil Janez E. Krek, druga vodilna glava VLS in šušteršičev oponent.

Krek je izrazil prepričanje, da je protest avstrijske poslanske zbornice uvod k boju za svobodo cele monarhije. Svojega optimizma ni opiral na izjavo predsednika vlade ali kakega drugega faktorja, marveč izključno na demokratično vloglo parlamenta, zraslega iz splošne in enake volilne pravice, na prepričanje, da mora parlamentarizem na demokratični podlagi zmagati tudi na Ogrskem. V tem primeru bo ponovitev absolutističnih ukrepov na Hrvaškem nemogoča. Ako bi se par to ne zgodilo, je vzkliknil Krek, bi bilo vse izgubljeno. »Ministrski predsednik, zakonodajni zastopi in tudi drugi faktorji v tej državi bi zaman iskali avstrijske zavesti med Jugoslavani.« Pozval je k nadaljevanju začete »ne v zaupanju na besede ministrskega predsednika ali vlade, ampak v zaupanju, da v sedanjem času pravi državni interesi najdejo v tej zbornici svoje zastopnike, v prepričanju, da moreta ljudska zbornica podpirati in pospeševati pravico in naloge te države.« »Ko bodo tudi na Ogrskem in Hrvaškem zmagala ljudska volja, potem napoč dan, ko bodo mogli poleg svobodne Hrvatske tudi svobodni narodi v tej državi složno delati v blagor domovine. In tedaj v tej državi ne bodo ne zatiranci, ne zatiratelji, ampak prosti bratje med seboj.«¹¹²

Polemika proti taktiki Hrvaško-slovenskega kluba ni zavrla zблиževanja združenih pravašev s slovenskimi klerikalci. Nasprotno, prav v tem času je pri pravaših dozorel sklep o organizacijski povezavi s slovensko klerikalno stranko.

¹¹⁰ Hrvatska rieč, 19. maj 1912, št. 657. — Slovenec, 22. maj 1912, št. 116.

¹¹¹ Povjest hrvatskog naroda... 279.

¹¹² Slovenec, 20. april 1912, št. 90.

„Že 29. maja 1912 je »Slovenec« naznanil, da se 7. junija sestane v Sarajevu kongres hrvaške Stranke prava in da so nanj povabljeni tudi bivši poslanci Stranke prava razpuščenega hrvaškega sabora. Udeležbo so pri-
glasili vsi tisti, ki so podpisali spomenico »na prestolonaslednika nadvoj-
voda Franc Ferdinanda«. O nameravanim dnevnem redu ni omenil ničesar.
Od 7. do 9. junija 1912 se v Sarajevu ni sestel kongres, pač pa vrhovna
uprava Stranke prava. Udeležili so se je delegati pravaških organizacij
Bosne-Hercegovine, Hrvaške-Slavonije, Istre in Dalmacije. Predsedoval je
Milč Starčević. Slovenci niso bili navzoči ne kot delegatje ne kot gostje.
V uradnem sporočilu o zborovanju je kot pglavitni sklep razglašeno zedi-
njenje obeh bosenskih pravaških organizacij, Hrvatske katoličke udruge
in pa Hrvatske narodne zajednice. S tem je bil dokončan proces zedinje-
vanja pravaških organizacij po vseh deželah. Glede splošnega položaja je
zborovanje poudarilo, »da je kraljevina Hrvaška pravno povsem svobodna
in neodvisna bodisi od katerekoli kraljevine ali kakega drugega naroda«. »
Protestiralo je »proti veljavnosti in pravnim posledicam vseh sklepov in
zakonov, storjenih bodisi v delegacijah, bodisi v peštanskem parlamentu,
kjer Hrvaška ni veljavno in postavno zastopana«. Posebno je zavrnilo »in-
vazijo tujstva«, ki se pojavlja v personalni politiki bosensko-hercegovske
vlade. Splošno pa je sklenilo: »Hrvaški narod v tej monarhiji ne bo več
trpel, da se ga smatra za brezpravno bitje, s katerim smejo oblastneži sa-
movoljno razpolagati. On ne bo popustil v začetem boju, dokler si ne
pribori svojega zedinjenja in samostojnosti ter se bo razmeram primerno
posluževal vseh tistih sredstev, ki jih bo smatral za prikladna, da ga dove-
dejo do tega cilja. Kar se tiče nadaljnega dela in taktike Stranke prava;
so se storili dalekosežni in velevažni sklepi ter sta se izvolila dva ožja od-
bora, ki imata takoj začeti z izvedbo teh sklepov.« O značaju teh sklepov
v uradnem poročilu ni bilo nobenega pojasnila. Na koncu je sporočilo po-
udarilo popolno enodušnost stranke in pa, da bo prihodnje zborovanje
v Opatiji.¹¹³

Prav v dneh zborovanja v Sarajevu se je v Zagrebu dogodil Jukičev
atentat na Cuvaja (8. junij 1912). Sporočilo pravaške konference na atentat
ni reagiralo. »Slovenec« je o atentatu nemudoma poročal. Zavrnil je me-
todo atentatov proti tiraniji, a je prav tiranijo prikazal kot pglavitnega
krivca: »V ustavnih državah je treba ustavo spoštovati in tega se mora
tudi vlada držati. Če pa vlada meni nič tebi nič prebivalstvu nasproti krši
ustavne zakone, potem se ni čuditi, če najde sovraštvo svoj izhod v ceveh
revolverjev.« Obsodbo komisariata je zaostрил v svarilo dunajskim duali-
stičnim krogom: »Gibanje proti absolutizmu na Ogrskem je sicer naperjeno
proti ogrski vladi, a posredno tudi proti Dunaju, ker med ogrsko ljudstvo
se širijo glasovi, da je za absolutizmom Dunaj. V ogrski zbornici je padel
klic: »Rablji v službi Dunaja'. In ta glas je za Avstrijo morda še bolj ne-
varen kot revolver v rokah dveh zmešanih ljudi.«¹¹⁴

Iz uradnega sporočila bi se zdelo, da se je sarajevska konferenca pra-
vašev omejila izključno na zadeve Hrvaške in da o razmerju s Slovenci ni
bilo govora. Toda »Slovenec« dopisnik iz Sarajeva je sporočil dodatno:
»Sprejeli so se tudi vrlo važni sklepi glede naših najiskrenejših bratov Slo-
vencev ter se je v svetu izrekla trdna nada, da bodo slovenski poslanci
z vsemi sili podpirali nadaljnjo akcijo pravašev. V tem smislu so bili
tudi storjeni vrlo važni sklepi.«¹¹⁵

¹¹³ Slovenec, 11. junij 1912, št. 131.

¹¹⁴ Slovenec, 10. junij 1912, št. 130.

¹¹⁵ Slovenec, 11. junij 1912, št. 131.

»Iz poznejših objav je videti, da so se ti sklepi tikali vprašanja, ali bo Hrvatsko-slovenski klub v dunajskem državnem zboru poostiril svojo taktiko. Komisariat na Hrvaškem je še vedno trajal in tu je bil še sklep kluba z dne 23. aprila, da je možna uporaba najostrejših parlamentarnih sredstev. Na dnevnem redu državnega zbora je bila brambna reforma. Ali bo klub zaviral njen izglasovanje z obstrukcijo? Ali bo glasoval proti njej? Konferenca VU Stranke prava je menda želela to ali ono. Sklenila je poslati delegate na Dunaj, da se poskusijo dogovoriti s slovenskim delom kluba (užaljeni Drinković je odločno odklonil, da bi bil med njimi, »niti za milijon ne«). Delegirana sta bila člana VU Stranke prava iz banovine Horvat in Akačić.¹¹⁶ Po orisu nastanka »sjedinenja sa Slovencima«, ki ga je dal Mile Starčević 9. in 10. novembra 1913, je pomembno, da je tudi to bilo »predloženo u Sarajevu.«¹¹⁷ Ali sta Horvat in Akačić imela nalogo govoriti s slovenskimi klerikalci tudi o predlogu za organizacijsko zvezo SLS in SP, ni razvidno, gotovo pa je, da je v tem trenutku bila pobuda na strani hrvatskih pravašev. Iz poznejše graje Starčevića Drinkoviću zaradi njegove taktike podiranja mostov lahko razberemo, da pobuda za organizacijsko politično zvezo s SLS ni bila vezana na sprejem obstrukcije kot na pogoj.

Uvodnik »Slovenca« je že 13. junija pokazal, da SLS za obstrukcijo ne bo mogoče pridobiti: »Nekateri politiki, ki drve za hitrimi in hipnimi uspehi, zahtevajo, naj bi Jugoslovani spriču Cuvajeve strahovlade v avstrijskem parlamentu obstruirali brambno reformo, oziroma preprečili potrebno dvetretjinsko večino.« Z obstrukcijo bi izzvali uvedbo absolutizma tudi v Avstriji: »Jasno je, da bi bilo to za Hrvaško še veliko slabše. Avstrijskega parlamenta ne smemo ubiti. Brambne reforme se nobena stranka ne bo upala obstruirati, niti socialni demokrati. Od vlade se pri tej priliki ne da ničesar izsiliti. Krona hoče vojakov in ni je sila na svetu, ki bi to mogla preprečiti. Je treba pač z razmerami računati kakor so. Naša ustava ni angleška ali francoska.«

Prav v teh dneh je zoper brambne predloge in proračunski provizorij vodila obstrukcijsko taktiko rusinska državnozbornska delegacija kot protest proti hegemonistični politiki Poljakov. V tej obstrukciji so Rusini ostali osamljeni in hitro izčrpali moči, ki jih je takšna taktika zahtevala, tako da so obstrukcijo ustavili. »Slovenec« je to dejstvo uporabil kot argument za podkrepitev lastnega stališča proti obstrukcijski taktiki in opozarjal, kako so celo socialni demokratje grajali Rusine zaradi te obstrukcije.¹¹⁸

Vprašanje razmerja do brambne reforme ni povzročilo političnih težav samo med jugoslovanskimi državnozbornskimi poslanci. Podobno je bilo tudi pri Čehih. Dotlej enotni češki klub je ravno ob tem vprašanju razpadel. Večina (42 poslancev) je namreč sklenila, da bodo za brambno reformo glasovali, manjšina, skupina Masaryk-Stransky (6 poslancev) pa je izstopila, ker je bila proti glasovanju, preden vlada ne bi ustanovila drugega češkega vseučilišča na Moravskem.¹¹⁹

Dva pravaška politika pa se nista zanesla zgolj na uradno delegacijo VU SP, ampak sta tiste dni skušala vplivati na stališče Hrvatsko-slovenskega kluba tudi na lastno pest: Drinković in Zagorac. Drinković je skušal hrvaške člane kluba ločiti od slovenskih: 15. junija je v sporazumu s Krsteljcem pisal Prodanu, da morajo pravaši nasprotovati in ne iti za Slovenci. A nekaj soglasja je našel le pri Prodanu samem. Ta je namreč 20. junija

¹¹⁶ Hrvatska rieč, 29. november 1913, št. 901. — Slovenec, 21. junij 1912, št. 140.

¹¹⁷ Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spincića.

¹¹⁸ Slovenec, 17. junij 1912, št. 136.

¹¹⁹ Slovenec, 21. junij 1912, št. 140.

(najbrž tik pred sejo kluba) odgovoril Drinkoviću, da je »on osebno našega (t. j. Drinkovičevega in Krsteljevega) nazora, da su drugi obzirom na Bačinovinu nazora Slovenaca« (podčrtal JP); sporočil je, da bo zadeva postavljena kot klubsko vprašanje.¹²⁰ Prodan je na seji kluba ostal osamljen. Niti ni dosegel preizkusnega nasprotnega glasovanja niti stališča; da glasovanje o brambni reformi ne bi bilo klubsko vprašanje.¹²¹ Zato je istega dne sporočil predsedniku šušteršiču svoj izstop iz kluba.

Stjepan Zagorac je osebno odpotoval na Dunaj in svoje vtise objavil v sarajevskem »Hrvatskem dnevniku« 20. junija. Skrbno je navedel vse razloge slovenskih članov kluba glede na to, da je pravaška javnost in VU SP pričakovala drugačen nastop. O tem je na Dunaju govoril s prvakom slovenskega kluba dr. K. (Krekom? Korošcem?). Besede so bile ostre; ker ga dr. K. ni mogel prepričati zaradi dejstva, da Rusini uspešno obstruirajo. V dopisu v »Hrvatskem dnevniku« je Zagorac izrazil prepričanje, da vprašanje taktike ob obrambni reformi ne bo postavljeno kot klubsko vprašanje. Slovenski člani kluba so se zato nanj jezili; češ da je prejudicial sklep kluba.¹²²

Takšen je bil položaj dne 20. junija, ko se je sestal Hrvatsko-slovenski klub ob udeležbi Horvata in Akačića. »Predmet velevažnega posvetovanja bile so razmere na Hrvaškem. Po temeljiti debati je klub storil soglasne sklepe, ki pa se ne objavijo.« To je bilo vse, kar je javnost izvedela.¹²³

Kakšen je bil pravzaprav sklep kluba; tudi iz posameznih, poznejših polemičnih izjav ni čisto jasno. Če pogledamo, kakšno je bilo ravnanje članov na dan glasovanja, ugotovimo: Klub je obvezno za vse svoje člane zavrnil obstrukcijo; ni pa svojih članov zavezal, da morajo glasovati za brambno reformo; saj so se hrvaški člani kluba glasovanja vzdržali, ne da bi kdo dejal, da s tem kršijo klubsko disciplino. Prav tako se zdi, da klub ni sklenil, da mora brambna reforma biti sprejeta brez vsakršne spremembe, kot bi se lahko razumelo iz Zagorčeve omembe šušteršičeve izjave, »da se kod vojničkih reformama nesmije tražiti ni dati nikakvih koncesija.«¹²⁴ Hrvaško-slovenski klub je namreč sklenil in tudi glasoval za spreminjalni predlog, da traja službovanje v mornarici tri in ne štiri leta (vladni predlog je bil štiri leta; pri čemer bi obveznikom za četrto leto izplačevali neko odškodnino). Prav to določilo se je ticalo predvsem Dalmatincev in drugih hrvaških in slovenskih Primorcev. Nasprotno trditev glasila dalmatinskih liberalcev »Narodni list« je »Slovenec« izrecno zanikal. Za triletno službovanje v mornarici so glasovali prav vsi jugoslovanski poslanci — Italijani, socialdemokrati in češki radikalci.¹²⁵

Kaj pravi o tem pomembnem glasovanju Mirjana Gross? »I u toj situaciji šušteršičevi klerikalci glasuju u austrijskom parlamentu u interesu austrijske vlade, za vojne reforme, to jest za jačanje vojnog potencijala Monarhije. Taj je postupak ogorčio dalmatinske pravaše, neki od njih pomalo uviđaju, da je njihova stranka igračka u rukama vlastodržaca, koji se njome služe da bi razbili hrvatsko-srpsku saradnju i spriječili, ili barem ograničili, ekonomske i nacionalne težnje hrvatske buržoazije. Zato klerikalni obruč oko Stranke prava počinje pucati, a balkanski rat će pridonjeti pojavi onih elemenata u Stranci prava koji žele suradnju sa Srbima te, štaviše, pokazuju očigledno raspoloženje upereno proti Monarhije uopće.«¹²⁶

¹²⁰ Hrvatska rieč, 23. junij 1912, št. 870.

¹²¹ Hrvatska krana, 26. junij 1912, št. 61.

¹²² Hrvatska rieč, 3. julij 1912, št. 673.

¹²³ Slovenec, 21. junij 1912, št. 140.

¹²⁴ Hrvatska rieč, 3. julij 1912, št. 673 in 29. november 1913, št. 901.

¹²⁵ Slovenec, 25. in 26. junij 1912, št. 143 in 144 in 12. julij 1912, št. 157.

¹²⁶ Povjest hrvatskog naroda ..., 279.

Ta prikaz postavlja nekatere trditve in tudi vprašanja, ki jih je treba podrobneje osvetliti. Nujno se je vprašati, kakšno in katero hrvaško-srbsko sodelovanje je glasovanje Hrvatsko-slovenskega kluba 22. junija 1912 ogrozilo. Mišljeno je lahko le sodelovanje Stranke prava s Srbi oziroma s Hrvatsko-srbsko koalicijo. A takšnega sodelovanja tedaj dejansko ni bilo mogoče doseči niti v obliki preprostega koordiniranega protesta proti komisariatu; s Slovenci ali brez njih, kakor se je izkazalo komaj dva meseca prej. In to ne zaradi kakega, proti habsburški monarhiji uprtega razpoloženja koalicije... Brez posebne analize, je jasno, da si ne, pravaško-slovenskega ne pravaško-koaličijskega oziroma srbskega sodelovanja na ravni meščanskih strank ne tedaj, pa tudi še ne po balkanskih vojnah ni bilo mogoče zamisliti na temelju direktnega nasprotovanja monarhu in monarhiji. Tak poskus bi bil najbolj problematičen za Stranko prava samo, kajti SLS bi ga zavrnila a limine. In zahteva po nasprotovanju brambni reformi je bil tak poskus. Če pa je šlo za dilemo, pravašev ali s Slovenci brez Srbov ali s Srbi brez Slovencev, je ni ustvarila SLS niti s kakim odklanjanjem Srbov niti s svojim ves čas dobro znanim, lojalnim, a obenem optimističnim odnosom do habsburške monarhije. Vse kaže, da se je Stranka prava, tudi sam Mile Starčević, zavestno upirala, da bi ji takšno dilemo kdo vsilll. O tem govori dejstvo, da se ravno tedaj začinja zadnja in odločilna etapa organizacijskega povezovanja Stranke prava s Slovensko ljudsko stranko.

Kaj je v tistem času Drinković hotel in kako je delal za uresničenje svojega namena? Sam govori o tem v že večkrat navedenih člankih ob koncu l. 1913. Že od 13. septembra 1911, ko je svaril s pismom Mileta Starčevića, naj se ne družijo s Slovenci, je bil prepričan, da se Hrvatje politično in narodno slabijo, če se podrede avstrijski politiki šušteršičeve stranke. Zato je deloval proti tej zvezi. Na konferenci VU SP 7-9. junija 1912 v Sarajevu je obtožil šušteršiča zaradi njegovih izjav na račun obstrukcije in Hrvatov v banovini, hkrati pa je skupno s Krsteljem, Zagorcem in nekaterimi Bosanci predlagal politično sodelovanje s Srbi, očitno kot antitezo sodelovanju z SLS. Dopovedoval je, da morajo ravno pravaši, če hočejo delati za uresničenje hrvaške države, priti do skupnega dela s Srbi, sicer bodo le igračka v rokah oblastnikov. Problematičnost Drinkovićeve iniciative ni bila v tezi sami, saj ta je bila pravilna, marveč v tem, ker je obsegala tudi zmoto, da so SLS in sploh Slovenci ovira za sodelovanje pravašev s Srbi. Ta zmota je izvirala iz različnih vzrokov, med njimi gotovo iz zgrešenega mnenja, da je za pridobitev Srbov nasprotnost habsburški monarhiji edino sredstvo.

Kje so prave ovire, se je hitro pokazalo. V Sarajevu je VU SP ustanovila odbor za pogajanja s Srbi, trdi Drinković. Pismo C. Akačića V. Spinčiću z dne 16. oktobra 1912 vsebuje drugačen podatek: Ni se odbora, ki naj bi razčistil srbsko vprašanje, sporoča Akačić, ena prihodnjih sej VU Stranke prava bo razpravljala o srbskem vprašanju. Sploh pa da je vidna večja želja po sporazumu pri pravaših kot pri Srbih. »Mi pravaši,« piše dalje Akačić, »moramo u ovom pitanju oprezno i taktično postupati te traziti sa Srbima uvjetni sporazum; iztrčimo li neoprezno pred sebe, mogli bi izazvati razcep u našoj stranci.«¹²⁷ (Podčrtal JP).

Naj bo stvar z odborom kakršna že koli, Drinković piše, da je on imel nekaj pogovorov z vodilnimi srbskimi politikmi. Pove tudi, kakšen je bil izid: Srbi so »naglasili, da bi se stranka prava imala maknuti...« Terjali so torej sploh odstranitev Stranke prava same po sebi. Seveda tudi odstranitev njenega programa hrvaškega državnega prava. In kakšen je bil sklep

¹²⁷ Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčića.

Drinkovića? »... u (o) stalom mogao sam dobiti uvjerenje, da bi se do zajedničkog rada moglo doći. Prema tomu sam i radio.« (Podčrtal JP)¹²⁸ Stvar je dovolj jasna: Drinković je bil pripravljen sprejeti poglavitni in prvi pogoj srbskih politikov. Na Stranko prava ga poslej ne veže kaj drugega kot želja, da bi v njej dosegel, da bi tudi ona sama ta pogoj sprejela. Tega ni dosegel in zato se je poleti 1913 od nje tudi formalno ločil.

Delal je naglo in odločno. V sporazumu s Krsteljem je že 23. junija 1912 nastopil v »Hrvatski rieči« z javnim očitkom pravaškim poslancem v dunajskem parlamentu, da so ravnali napačno, ko so se vzdržali glasovanja ob generalnem sprejemu brambnih zakonov. Povedal je, kaj je pisal 15. junija Prodanu in tudi, kako mu je Prodan 20. junija odgovoril: Izrekel je svojo zahtevo: treba se je dosledno držati mandata VU Stranke prava in napraviti konsekvence. Slovenski klub ni mogel pravašev prisiliti pa so ti izvolili abstinenco. Tega ne Drinković ne »Hrvatska rieč« nista pripravljena kriti, zato naj se razčisti. S tem namenom odstopa Drinković kot podpredsednik dalmatinske Stranke prava in zahteva sejo uprave.¹²⁹

Kako so reagirali drugi pravaški politiki? Prodan je menil, da trditev o prekršenju mandata ne drži in da se je Drinković prenaglil.¹³⁰ Vrhovna uprava SP je 27. junija poslala Drinkoviću pismo, ki sta ga podpisala Mile Starčević in Ivan Peršić, ki izraža grajo in skrb za enotnost Stranke prava. Drinković odgovori s pismom, 29. junija, da je njegov nastop lekcija za prihodnost, da se ne ukloni, ker v načelih ne priznava majorizacije.¹³¹ Javno pa piše: »... mi vidimo, da se u hrvatsko-slovenskom klubu nije još na čistu u pitanjima Hrvatske i hrvatske politike, kao ni o odnošajima pravaša hrvatskih prema slovenskim zastupnicima i obratno.«¹³²

V Drinkovićevev listu se je kmalu za tem oglasil tudi Stjepan Zagorac s člankom, ki smo ga deloma že navedli in ki izraža Drinkovićevev željo podobna kritična stališča do pravaških poslancev na Dunaju, ki zanje menijo, da bi morali ravnati kot Prodan, t. j. izstopiti iz kluba in glasovati proti. Tudi on terja natančno opredelitev, kako in do kod je sodelovanje s Slovenci možno. Toda on hoče zidati, ne razdirati. Jasno pove, da noben Hrvat, zlasti ne pravaš, ne more želeti, da bi propadlo skupno hrvaško-slovensko politično delo in tudi ne, da bi Stranka prava nehala biti to, kar je in kar mora ostati. Svetuje izgladiti spor in onemogočiti ponovitev v prihodnje.¹³³

Želja po pozitivni razrešitvi razmerja s Slovenci je prevladala. Prodan je 26. junija naznanil predsedniku, da preklicuje svoj izstop iz Hrvatsko-slovenskega kluba in ostaja še naprej njegov član.¹³⁴ Sedmega julija se je sestalo vodstvo dalmatinske Stranke prava v Splitu. Uradno sporočilo je bilo ostro kritično; njegov predlog za ureditev odnošajev z SLS pa je pomenil korak k organizacijsko-politični zvezi. Uprava dalmatinske Stranke prava je ugotavljala, »da se ne istovjetuje sa nedavnim držanjem svojih zastupnika u poslu vojnih reforma, čije držanje bilo je posljedica pripadnosti slovensko-hrvatskom klubu, te zaključuje, da zastupnici Stranke prava u buduće budu imali u parlamentarnom radu slobodne ruke u svim isključivo hrvatskim pitanjima, prema načelima, i tradicijama svoje stranke, bez obzira na druge klubske obveze.« »Što se tiče obćih odnošaja Stranke prava sa Slovenskom pučkom strankom, odnosno hrvatskoga i slo-

¹²⁸ Hrvatska rieč, 2. december 1913, št. 902.

¹²⁹ Hrvatska rieč, 23. junij 1912, št. 870.

¹³⁰ Hrvatska kruna, 26. junij 1912, št. 61.

¹³¹ Hrvatska rieč, 29. november 1913, št. 901.

¹³² Hrvatska rieč, 28. junij 1912, št. 672.

¹³³ Hrvatska rieč, 3. julij 1912, št. 673.

¹³⁴ Slovenec, 27. junij 1912, št. 145.

venskoga naroda te poželjneg zajedničkog političkog djelovanja. Stranke prava sa predstavnicima bratskog naroda slovenskoga, prepušta se Vrhovnoj Upravi Stranke prava, da te moguće zajedničke odnošaje čim prije sa zastupnicima slovenskog naroda ustanovi i utvrdi.¹³⁵

Slovensko klerikalno glasilo je kritiko preslišalo; povzelo pa je inicijativo za strankarsko sodelovanje in sporazumevanje. »Samo po sebi je umevno,« je pripisalo izjavi Dalmatincev, »da tudi mi želimo, da se naše razmerje do Hrvatov, stojećih na pravaškem programu, še bolj pojasni in takō utrdi in poglobi, kar ne bo težko, saj težimo oboji za istim vrhovnim ciljem.«¹³⁶ Inicijativa je šele zdaj prešla; vsaj glede javnih izjav na stran šušteršičevega vodstva kranjske SLS. Že 12. julija 1912 se je to sestalo in sporočilo javnosti svoj soglasen sklep: »1. Izvršilni odbor SLS odobrava v vsakem pogledu politiko Hrvatsko-slovenskega kluba in v državnem zboru, izreka poslancem SLS popolno zaupanje in zahvalo za njihovo pametno, odločno in smotno taktiko, v kateri vidi jamstvo najboljših uspehov za hrvatsko-slovenski narod. — 2. Izvršilni odbor SLS smatra slejkoprej hrvaško vprašanje kot najvažnejše politično vprašanje na slovanskem jugu monarhije in izreka, da so v tem vprašanju zadeti najvitalnejši interesi vesoljnega slovenskega naroda. SLS se hoče slejkoprej odločno boriti za hrvatsko državno pravo in po potrebi tudi primerno poostriiti svojo taktiko.«¹³⁷ Bilo je očitno, da slovensko klerikalno vodstvo nikakor ni pripravljeno sprejeti kritiko glede taktike v državnem zboru, a da poudarja skupnost slovensko-hrvaških interesov in potrebnost strankarskega zblíževanja s pravaši. V naslednjih dneh je šušteršič izrabil dve priložnosti, da v javnem nastopu potrdi takšno usmeritev, 14. julija na shodu v Mostah in avgusta na sestanku slovenskega in hrvatskega dijaštva v Ljubljani.¹³⁸

Kako je potekalo nadaljnje pripravljane pravaško-slovenskega združenja tja do sestanka v Opatiji 18. in 19. septembra 1912, ki je sklenil ustanoviti hrvatsko-slovenski izvršilni odbor in sklicati zborovanje v Ljubljani, o tem v slovensko javnost ni prišlo praktično ničesar. Da obstajajo neke težave, je nakazovala le novica, da je odpovedana vsepravaška konferenca v Opatiji.¹³⁹ Drinković pa piše, da je vendarle bil 9. in 10. avgusta v Opatiji sestanek pravašev, da VU Stranke prava uredi odnošaje s Slovenci. Potem bi 11. avgusta morali biti še pogovori s predstavniki SLS, kar pa je bilo na šušteršičevo željo odgodeno.¹⁴⁰ Drinković je stvar prikazal, kot da bi šlo za osebno odločitev šušteršičevo in to pod pritiskom pravašev. »Ili sa pravašima, sa Hrvatima Banovine i Bosne, ili izgubiti trećinu kluba, te postati mala skupina u bečkom parlamentu. Dr. šušteršič je odabrao ono prvo, siguran da, pravaštvom ne gubi ništa, a dobiva mnogo.«¹⁴¹ Ta interpretacija je zanimiva, saj nasprotuje tezi o šušteršiču, ki se hoče polastiti Stranke prava zase in za prestolonaslednika in ker je Drinković med prvimi avtorji te teze.

V prvi polovici septembra so bila v Zagrebu nova posvetovanja pravašev, udeležil se jih je tudi Drinković, o pogojih, ki so jih nameravali postaviti Slovencem. Sestavili so jih v obliki štirih vprašanj:

»1. Dali su Slovenci voljni sa Hrvatima sačinjavati jedinstveno političko državno tjelo i prema tomu usvojiti državno pravni program Stranke prava?

¹³⁵ Hrvatska kruga, 10. julij 1912, št. 66.

¹³⁶ Slovenec, 12. julij 1912, št. 157.

¹³⁷ Slovenec, 13. julij 1912, št. 158.

¹³⁸ Slovenec, 15. julij 1912, št. 159 in 5. avgust 1912, št. 177.

¹³⁹ Straža, 12. avgust 1912, št. 92.

¹⁴⁰ Hrvatska rieč, 29. november 1913, št. 901.

¹⁴¹ Hrvatska rieč, 2. december 1913, št. 902.

2. Dali Stranka prava radi konfesionalnih razlika u hrvatskom narodu i u točki prihvata točke 1. mora ostati pri svom dosadanjem kulturno-vjerskom stanovištu?

3. Hoće li Slovenci stúpiti u upravu Stranke prava?

4. Dali su... voljni pótražiti načina, da i predstavnici napredne slovenske stranke sudjeluju... u Vrhovnoj upravi Stranke prava prema točki 1.?¹⁴²

Dne 17. septembra 1912 je »Slovenec« končno naznanil: »Jutri, v sredo dne 18. t. m. se zbero v Opatiji zastopniki hrvaške Stranke prava in VLS na vélevažen posvet, ki bo trajal dva dni.«

Med objavljenimi imeni udeležencev hrvaško-slovenskega sestanka v Opatiji ni načelnika hrvatske Stranke prava dr. Mileta Starčevića. Ni jasno, ali je njegova odsotnost od tega za strankarsko združitev odločilnega pomena bila naključna ali namerna. Zanimivo pa je, da sam Mile Starčević dobro leto pozneje v svojem že omenjenem nastopu na seji vrhovne uprave Stranke prava ni pozabil omeniti, da je sklep o zedinjenju Slovencev v Opatiji bil storjen brez njega (»to se učinilo u Opatiji bez Starčevića...«)¹⁴³ Na posvetovanju tudi ni bilo predstavnikov Bosne in Hercegovine, ker so bili zadržani zaradi obravnave o bosenskih železnicah.

O sestanku je bil izdan komunike: »Pretresavalo se je temeljito ves politični položaj hrvaško-slovenskega naroda in pa iz tega položaja izvirajoče posledice ter se je doseglo v vseh točkah popolno soglasje. — Konstatiralo se je, da stremita obe stranki tako v narodnopolitičnih, kakor v kulturnih ozirih za enakimi cilji v duhu programa Stranke prava in sklenilo se je soglasno ustvariti skupno organizacijo s tem, da se ustanovi Hrvaško-slovenski izvršilni odbor. — Nadalje se je sklenilo, da se skliče na dan 20. oktobra tega leta v Ljubljano skupščina vseh državnih in deželnih poslancev, ki pripadajo sedaj združenim strankam. — Vršilo se je temeljito posvetovanje o politični taktiki bližnjega časa v različnih javnih nastopih in tudi v tem pogledu se je izkazalo popolno soglasje. — Ukrenilo se je vse potrebno, da se stalni Hrvaško-slovenski izvršilni odbor konstituirava v teku prihodnjega tedna in prevzame vodstvo poslov.«¹⁴⁴

Drinković je konec 1913 o tem sestanku pisal, da se je na njem izrazil za čisto avstrijsko politiko nek hrvaški pravaš. Šušteršič da se je izrazil proti vstopu VLS v VU, SP in predlagal ustanovitev paritetnega reprezentativnega konsultativnega telesa (5 + 5), kjer ne bi imela veljati majoritacija, vsi sklepi bi morali biti le soglasni, a neobvezni za Hrvaško-slovenski klub, ki mora ostati avtonomen. Odklonil je možnost, da bi sodelovala tudi slovenska liberalna stranka.¹⁴⁵

Boljši vpogled v razpravo opatijske konference omogočajo zapiski Vjekoslava Spinčića.¹⁴⁶ Od Slovencev so na konferenci bili navzoči s Kranjskega poslanci Šušteršič, Povše in Jarc, s Koroškega Brejc, s štajerskega Korošec, Benković in Hohnjec, z Goriškega pa Fon. Kreka ni bilo. Iz zapisnikov je videti, da se je oglašal v prvi vrsti Šušteršič, a tudi Hohnjec, Povše, Brejc. Na hrvaški strani je prvo besedo imel starčevićanec iz banovine Cezar Akačić. V uvodnem referatu je razložil historijat izjav o hrvatsko-slovenski enotnosti, pri čemer je začel z izjavo v Sisku leta 1870; z decembrskim sestankom istega leta v Ljubljani, omenil program z dne 20. junija 1894, nato pa vsa zborovanja, kjer je bilo navzoče tudi zastopstvo Sloven-

¹⁴² Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčića. — Hrvatska rieč, 2. december 1913, št. 902.

¹⁴³ Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčića.

¹⁴⁴ Slovenec, 20. september 1912, št. 216.

¹⁴⁵ Hrvatska rieč, 2. december 1913, št. 902.

¹⁴⁶ Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčića.

čev, posebno še zborovanje Stranke prava leta 1907, ki da so ga pozdravili Krek, Benković in Hribar. Akačić se torej ni omejeval izključno na klerikalno-pravaške stike. Zanimivo pa je, da je iz historijata izpustil izjavo Katoliške narodne stranke iz leta 1898 na Trsatu. Omenil je le najnovejšo izjavo SLS o hrvaško-slovenski enotnosti in dejal: »Nužda za vse nas je da smo jedno. Hrvatima i Slovencima ne sme biti uništena živa sila. Bez borbe neće ići. Možda i brzo. Uviđa se nesnosnost dvéh sistema. Govor kneza Schwarzenberga. Uviđaju mnogi korist ujedinjenja za monarhiju i dinastiju. Možda će pospješiti ujedinjenje i promjena na prestolju. Moramo biti pripravi. Mora se znati i gore, da mi hoćemo jedinstvo naše pod Habsburgi.« Takšen je torej bil izhodišni ekspozé pravašev za razpravo s SLS o zedinjenju. Vrata šušteršiću in njegovim zamislim so bila odprta na stežaj.

Na Akačićev ekspozé so odgovarjali najprej trije Slovenci. Zapis o šušteršićevi izjavi je pomanjkljiv, a vendar pokaže bistvo njegovega izvajanja: »Izjavlja, da VLS stoji na temelju Stranke prava. Inače se izgubimo svi. Skupni rad. (...) Na odluc. (pač: na odlučujućem mestu; op. JP) ne smatraju nas za jedno. Dvoje neophodno potrebno: 1. Manifestacija, 2. Akcioni program. Skupni organ — Odbor, uprava.«

Očitno je šušteršić brez omahovanja in podrobnejšega razlaganja sprejel pravaški program in takoj tudi konkretiziral oblike zedinjevanja. Pomembno je, da je omenil tudi poglobljeno težavo za Slovence, da jih namreč na odločilnem mestu, torej tudi v prestolonasledniškem krogu, ne smatrajo kot del jugoslovanskega vprašanja. Prav zato, se mu je manifestacija hrvaško-slovenske politične enotnosti zdela potrebna na prvem mestu.

Hohnjec je menil, da se bo ta stvar lahko poudarila na prihodnjem hrvaško-slovenskem katoliškem shodu. Povše pa je omenil možnost, da se hrvaško-slovensko enotnost poudari tudi v letu 1913 v smislu sklepov nedavno ustanovljene »Unio Catolica«, ko bodo katoliški shodi posameznih narodov, saj že obstaja predlog škofov Carića in Jegliča, naj bi ta shod za Hrvate in Slovence bil skupen, slovensko-hrvaški. Povše je še predlagal, naj se sestane zbor vseh hrvaških in slovenskih poslancev (tukaj je v oklepaju pripisano »i srbskih«, a to je najbrž Spinićev dodatek).

Kerubin Šević, starčevičanec in urednik glavnega glasila »Hrvatska«, je sprejel slovenski predlog o manifestaciji in menil, da je najboljša oblika sestanek vseh poslancev. Omenil je, da bi tak sestanek že moral biti, »al Bošnjaci ne mogu.« Strinjal se je, da je za prireditev manifestacije, najprej potrebna organizacija in skupna uprava. Ni pa poprijel predloga o hrvaško-slovenskem katoliškem shodu. Pač pa je ta predlog izrabil Drinković, da bi poudaril, da na temelju katoliške vere politično delo ni mogoče. »Bosanci, Hercegovci su za uvjet postavili, da ne bude na katoličkom temelju. Kod Hrvata tri su vjere. Hoće bit na čistu u toj stvari.«

Drinković je tako postavil vprašanje Srbov in Muslimanov, a v pravem pravaškem duhu, izključno le kot versko vprašanje. Na tak način mu je odgovoril tudi šušteršić, da namreč tudi VLS ni verska, katoliška. Povšetov in Hohnjecev predlog je pojasnil, da sta hotela samo reči, naj bi tudi na katoliških sestankih poudaril misel enotnosti.

Stjepanu Zagorcu bi šušteršićevo pojasnilo nemara zadostovalo, a zdelo se mu je potrebno, da postavi vprašanje verske usmeritve tudi v krogu samih pravašev. Omenil je, da splitsko glasilo »Dan« hoče »katoličku stran ku prava — al mi nećemo toga.« Izrecno je nato omenil odnos do Srbov: »Valja ih predobiti za ideju hrvatskog državnog prava. Tako i Muslimane.«

Odgovoril mu je rektor zagrebskega vseučilišča Pazman, frankovec, ki se je očitno čutil prizadetega. Najprej se je strinjal z manifestacijo, prav tako z mislijo, naj bi enotnost poudarili tudi na katoliškem shodu in končal: »Nek se udovolji željama Zagorca i razpravlja.« — Kake daljše razprave menda ni bilo, zapisan je le šušterski odgovor, »da Hrvatom se ne može zamjeriti da hoće i Muslimane i Srbe i Židove, i da ih valja priznati. U Kranjskoj, i uopće kod Slovenaca, malo drugačije.« Pri Slovencih ni bilo verskih razlik.

Konferenca je obravnavala vprašanje politične taktike in političnih ciljev, ponovno se je vračala na vprašanje razmerja do Srbov in Muslimanov. Temeljne misli in stališča so oblikovali hrvaški predstavniki. Zagorac je menil, da je nujno, da »svi budemo zajedno u delegacijama i carevinskom vijeću radi banovine. Al morali bi kod toga sudjelovati i Hrvati i Slovenci, svih zemalja.« S tem je pozitivno odgovoril na vprašanje, ali naj dalmatinski člani Stranke prava sodelujejo na sestanku z dalmatinskimi liberalci. S tem se je dotaknil tudi vprašanja taktike hrvaško-slovenskega kluba na Dunaju in odnosa do Dunaja in Pešte. Šegvić je menil, da prepričan je, da lahko Hrvaško-slovenski klub banovini pomaga, ni pravilno, saj je madžarski pritisk še hujši, kadar Madžari vidijo, da se nekdo za banovino zavzema, bodisi avstrijska vlada, bodisi avstrijski Hrvatje in Slovenci. Po njegovem mnenju se lahko za Hrvaško deluje samo indirektno in sicer »činiti vladi avstrijskoj neprilike. Mađari su jaki, a protiv jačemu je teže.« Poudaril je nujnost enotnosti in tudi potrebo, da bi na Dunaju »od merodavnih krugova saznali, jel' su nas izručili.« Menil je, da odločnejši boj v banovini ni mogoč in da bi v pol leta komisarskega režima ljudstvo klonilo. To pesimistično presojo je zavrnil Zagorac: »On je protiv názoru šegvića, da se narod ne može boriti bez milosti krune. Ne stoji, da narod malakše. Pače stoji jače no ikad. Htjeo bi i protiv najvišim rjestima. On ne bi htjeo zakulisne politike z nikim. Kušalo se je sa memo randumima. Uzalud. Treba otvoreno svi i svuda boriti se za jedinstvo. I svuda u opoziciji. Protiv svemu što vlada želi. — Narod je sve odporniji, iz svih stranaka. Ni oni koji su bili uz Mađare neće. Drži. U delegacijama najoštrija opozicija. Protiv svemu. Tako i u carevinskom vijeću. — To je mnjenje Bosne, i banovine. — Naši ljudi hoće borbe. I u to uvući i druge stranke.«

Zagorac je bil torej zagovornik najostrejše bojevite taktike, usmerjene tudi proti »mjerodavnim krugovima«, proti vladi in proti Madžarom in za sodelovanje v tem boju tudi z drugimi strankami, pač s koalicijo. Predstavniki šibenskih radikalnih pravašev Drinković pa te misli o neposrednem in ostrem boju ni poprijel. On »misli da smo zašli. Osim banovine ima i drugih Hrvata, i Slovenaca. S ovimi treba neka pitanja riješiti.« — »Nas Hrvata politika ne smije biti pokrajinska nego svenarodna. Svak Slovenac, radeć za slovenstvo, mora znati da radi i za Hrvate. Ako smo posve složni na temelju bratstva Hrvata i Slovenaca i na temelju stranke prava — mi možemo Avstro-Ugarskoj imponirati.« Še enkrat je postavil vprašanje, ali Slovenci sprejemajo program Stranke prava in to, brez ozira na veroizpoved, vprašal pa je tudi, ali bodo Slovenci stopili v upravo stranke. — Drinković je torej zavračal Zagorčevo zahtevo po najostrejšem boju proti vsem, kot zahtevo, ki da izhaja iz razmer in interesov le ene same hrvaške dežele, ne pa vseh skupaj. Glede na njegovo poznejše nasprotovanje je pomembno, da je Drinković na tej konferenci načelno sprejel slovensko-hrvaško-pravaško zблиževanje. Zelo razločno pa je zavračal klerikalizem kot temelj temu zблиževanju.

... Po takšnem uvodnem razpravljanju je hrvaška stran postavila slovenski svoja štiri pripravljena vprašanja: ... Na prvo je šušteršič kratko ponovil: »Slovenci hoče.« Na drugo je znova pojasnil: »SLS nje konfesionalna in nego politička. I Slovenci priznaju, da Hrvati moraju računati sa Srbim i Muslimani. Slovenci hoče da se rešpektira njihova vjerska načela i hoče da se na tom temelju organiziraju. To puštaju i drugim...« »Hrvatska stranka prava ima otvorena vrata za sve katolike, pravoslavne, muslimane itd. i svaka vjera ima pravo svoju vjeru štiti. Dakle, primaju se obe točke.« ... Na tretje vprašanje je šušteršič menil, da »valja biti kod toga jako oprezni. — Ustanoviti izvršujući odbor Hrvata i Slovenaca, šest do osam članova. Osobe avtoritativne. Taj odbor imao bi razpravljati sva pitanja. — Bez majorizacije. Taj odbor, nesmie komandirati, nego lepim načinom postupati. O tome bi imali odlučiti odlučujući krugovi Stranke prava i Ljudske stranke, i izabrati ultu svrhu, muževe... Po pet članova Hrvata, po pet članova Slovenaca.« — Takšen je bil šušteršičev predlog. Ne vstop Slovencev v upravo Stranke prava, pač pa ustanovitev novega organa, hrvaško-slovenskega izvršilnega odbora, ki bi bil vodilno telo le po svoji avtoriteti, ne pa po položaju. — Končno je šušteršič odgovoril še na četrto vprašanje, da SLS ne bi pristala na to, da bi v Stranko prava vstopili tudi liberalni Slovenci.

Predstavnik istrskih Hrvatov Matko Laginja je opredelil svoje mnenje o dveh vprašanjih, ki sta bili bistveni tudi za slovenske klerikalce. Odnos do dinastije in pa razmerje med zgodovinskim in narodnim načelom. Glede prvega je kratko dejal: »Kao politički ljudi, uz dinastiju.« To je vsekakor bilo sprejemljivo za slovenske predstavnike, med hrvaškimi pravaši pa mu tudi nihče ni ugovarjal. — Glede drugega vprašanja je Laginja dejal: »Tu je historički i narodni temelj. Historijsko pravo ne zasiže sve Slovence ni svu Istru. Hoće li biti zato slovenski narod? Razročnost je velika u tom, da pravi pravaš iz banovine nesmie u Budimpeštu, a mi idemo u Beč, prem mislimo da smo pravaši. Morali bi oboji jednako postupati.« — Laginja je v smislu tradicionalnega stališča istrskih Hrvatov opozarjal, da je hrvaško državno pravo potrebno glede na Istru in na slovenske dežele dopolnjevati z nacionalnim principom. Obenem je opozarjal na potrebnost enakega razmerja do obeh centrov dualistične monarhije, ne oziraje se na pravaška načela. Tudi to je bilo za slovenske klerikalne predstavnike sprejemljivo. Končno je Laginja spregovoril tudi o vprašanju verskega temelja stranke: »Stranka prava nejma biti katolička, nego stranka prava, bez obzira na vjeru. Naša slava hrvatska je i katolička. Ali bila bi velika pogrješka stati na katoličko stanovište. Nemojmo pustiti s vida pravoslavne i ni Muslimane. Srbom su koristili njihovi fondii, Muslimanom njihov Vakuf. Organizirani su. Tako moramo biti i katolici organizirani.« Tudi to stališče je za slovenske klerikalce gotovo bilo docela sprejemljivo.

Vprašanje zedinjenja VLS in SP je na ta način bilo rešeno. Določen je bil sestanek slovenskih in hrvaških poslancev za dan 20. oktobra v Ljubljani. Sprejet je bil tudi predlog o hrvaško-slovenskem informacijskem biltenu; človeka zanj bi poiskal šušteršič. — Drinković je konec 1913 pripominjal, da ni bil navdušen za sestanek 20. oktobra in da je dejal Zagorcu, da ga tja ne bo. — Tak Drinkovićev »opravičevalni« spomin dokazuje, da na sestanku samem zedinjenju z VLS ni ugovarjal, ampak se je zadovoljil z zasebnim negodovanjem ob sprejetih sklepih. To je znamenje, da se je čutil zelo osamljenega in da je želja pravašev po zvezi z VLS bila močna in enodušna. — Podobno osamljena sta bila Drinković in Krstelj tudi

v. krogu dalmatinske Stranke prava. Po vrnitvi iz Opatije, piše Drinković, ga je Krstelj grajal, zakaj da je na tak sestanek pristal. Toda seja uprave dalmatinske Stranke prava je imenovala Drinkovića oz. Krstelja v Hrvaško-slovenski izvršilni odbor. Nista se upirala: »Primili smo jer smo slutili o čemu se radi.« To bi se reklo, da bi preprečila, čemur sta skrivno nasprotovala.¹⁴⁷

Drugi dan slovensko-hrvaške konference v Opatiji je bil posvečen razmeram v banovini, v Dalmaciji in taktiki v delegacijah.

Razpravljanje o razmerah v banovini se je sprevrglo v polemiko o taktiki Hrvaško-slovenskega kluba na Dunaju. Šegvić je omenil zahteve nekaterih, naj bi klub obstruiral in izrazil mnenje, da bi Stürgkhovim besedam morala slediti dejanja. Pazman je preciziral, da uprava stranke prava ni kaj očitala Hrvaško-slovenskemu klubu, nasprotno, izrazila mu je popolno hvaležnost. Klub naj napravi, kar more. Drinković je dejal, da tudi on ne ve, kaj naj bi klub delal. Toda delati mora. Sicer pa je klub že sporočil, da bo sprejel najstrožje ukrepe in naj torej ravna po svojem sklepu. Bodisi v delegacijah, bodisi v parlamentu, ali pa v obeh. Ob tem Drinkovićem pozivu k radikalizaciji taktike je izrazil pomisleke Akačić: »Misli da moramo biti jako oprezni. Da se nesmjemo zamjerati dinastiji ni monarhiji.« Nato je dejal, naj bi pritiskali samo proti Madžarom in primerjal je madžarsko in avstrijsko politiko. Avstriji v prid je navedel dejstvo, da je »oslobodila Dalmacijo od pandža talijanskih«. Čeprav tudi v Istri niso spoštovali hrvaških pravic, po njegovem vendarle velja: »Avstrija nije nikad činila u hrvatskim zemljama što čini Ugarska u Hrvatskoj. Avstrija je manje pogibeljna nam nego li Ugarska.« (Na tem mestu je Spinčić začutil potrebo, da v zapisnik pripiše svojo pripombo, ki pa je verjetno tedaj ni glasno povedal: »Avstrija radi drugačije nego Ugarska na naš zator.«) Akačić je nadalje ocenjeval, da je sporazum pravašev s koalicijo izzval komisariat in da bodo Madžari storili vse, da uveljavijo svoje stališče pri finančni nagodbi. Sodil je, da bi »trebala Hrvatom sloboda da se narod osvjesti i osjeća«. Dodal je značilno misel, ki jo bomo srečali kot osrednjo tudi v t. im. tripartitnem memorandumu prihodnje leto: »Mi smo možda posljednja generacija koja želi u okviru ove monarhije ostvariti svoje težnje.«

Šušteršič, ki je dotedanja izvajanja hrvaških govornikov dobro razumel kot bolj ali manj odkrit pritisk nanj kot na predsednika Hrvaško-slovenskega kluba, je najprej izjavil, da konkretnih predlogov nima, nato pa je izkoristil Akačićevo svarilo pred radikalizmom, ki bi mogel povzročiti zamero pri dinastiji in monarhiji: »Posve se slaže sa svim sa Akačićem.« V nadaljevanju je vendarle podrobneje razložil svoje poglede in iz njih je bilo videti, da je nagnjen k previdni, dinastiji ne nasprotujoči taktiki. Opozoril je, da v delegacijah na avstrijski strani nastopajo samo trije jugoslovanski predstavniki (Šušteršič, Čingrija, Spinčić) in da trije delegacij ne morejo razgnati. »A kad bi se i kušalo, to bi bila silna taktička pogreška. Car drži to svojim. Osobito bilo bi zlo, kad bi (se) proti vojni (reformi) glašovalo. Ne ostaje drugo nego udarati protiv Berchtoldu (!) ... Proti računu izvjesnih ministarstava bi glasovali.« — Šušteršič tudi ni želel preloma z Ogrsko: »I obzirom na Ugarsku treba da budemo obzirni.« Njegov splošni nasvet se je glasil: »Moramo se pokazati državnički.« Glede taktike v državnem zboru je menil, da bo klub v težkem položaju, če se do začetka parlamentarnega zasedanja komisariat na Hrvaškem ne odpravi. Omenil je, da je bilo veliko zakulisnega dela, da so se »i mnogi faktori

¹⁴⁷ Hrvatska rieč, 2. december 1913, št. 902.

zauzeli «in da» u veliko začudenje i ovih komisarijat još traje. — Za vse te zakulisne akcije široka masa ne ve in najdejo se ljudje, ki to izkoriščajo za sebe. Obstrukcija je pač najostrejša opozicija in kot takšna imponira. Pred odhodom na parlamentarne počitnice je šušteršič Stürgkhu sicer dejal, da bo klub obstruiral, toda on vendarle meni: »Ludorija je obstruirati u avstrijskom parlamentu, koji nije kriv odnošaja u Hrvatskoj; ali na masu bi dobro djelovalo. Drugo, ne može se o Hrvatskoj govoriti nego u Beču. Pokazati, da nije istina što Cuvaj veli: «Svoja razglabljanja je šušteršič sklenil z izjavo, da bo končni sklep sprejel klub sam, da sklepal še ni, da je samo na znanje vzela njegovo izjavo, ki jo je dal Stürgkhu.

Na to k oportunistični taktiki usmerjeno razglabljanje sta reagirala le oba hrvaška predstavnika, ki sta že prejšnji dan svetovala zaostritev boja: Drinković: »Obstrukcija je samo konsekvencija svega dosadanjega djelovanja kluba. Klub je sam sebi dužan da najstrože započne.« In pa Zagorac: »Misli da nije nonsens obstrukcija. Treba sve rušiti, svi smo jedno, da se sve upozori.« Mnenja so bila različna, kakęga sklepa ni bilo.

Končno je konferenca razpravljala o vprašanju, ali naj se dalmatinski pravaši udeleže sestanka, ki ga sklicujejo liberalci (Bianchini). Soglasno je bilo sprejeto stališče, da je to taktična poteza liberalcev in da je treba odgovoriti, da gre za vsehrvaško in ne le za dalmatinsko vprašanje in da se naj torej z vabilom obrnejo na glavno upravo skupne Stranke prava. Tudi Drinković je s tem stališčem zadovoljen.

Razprava je dovolj govorna sama po sebi. Ne potrjuje vtisa, da bi hrvaški pravaši bili pod neko posebno šušteršičevo sugestijo, da se morajo zaradi nekih višjih interesov zediniti s slovenskimi klerikalci. Slovenski klerikalci niso zahtevali, da bi klerikalizem moral biti podlaga zedinjenja in so vprašanje odnosa pravašev do Srbov in Muslimanov prepuščali njim na voljo, seveda tako, kot so to vprašanje postavljali pravaši sami, namreč v okviru hrvaškega državnega prava in kot vprašanje razlike v religiji. To se ujema s trditvijo Korošca: »Ob posvetovanjih radi tega ljubljanskega shoda se je vnel med Hrvati prepir, ali naj se opusti v resoluciji ime Srbi ali ne. Vidite, da ga ni. Mi smo bili tihi opazovalci.«¹⁴⁸ Glede splošnega značaja skupne politične akcije pa je zaradi bistvenih razlik v pogledih med hrvaškimi pravaši, med frankovci in starčevićanci; pa tudi med starčevićanci samimi (Zagorac, Drinković na eni strani, Akačić, Laginja na drugi) bilo očitno, da kakęga radikalizma od nje ni mogoče pričakovati. Res pa so stališča šušteršiča in drugih slovenskih govornikov. (Korošec je molčal, Krek ni bil navzoč) okrepila pozicijo tistih, ki so hrvaško vprašanje hoteli reševati brez zaostrovanja razmerja z dinastijo. O vprašanju okvira na tej konferenci sploh še ni bilo govora, tako samoumeven je ta okvir bil.

Poglaviti pomen hrvaško-slovenske konference v Opatiji je slovensko klerikalno glasilo poudarilo z naslovom uvodnika z dne 21. septembra 1912: »Združeni hrvatsko-slovenski narod«. V članku je bilo rečeno: »Ideja, ki se je oživotvorila te dni v Opatiji, je naravnost zgodovinskega pomena. Slovenci in Hrvatje nočemo več biti dva naroda, temveč samo eden edinstven narod v duhu programa blagopokojnega Ante Starčevića in drugih naših narodnih veljakov: En narod živi od benečanske planjave do romunske (Vojvodina!) meje in od Drave in Mure doli do turške meje, do Albanije. To je rešilna ideja, ki se je mnogokrat poudarjala od najrazsvetljenejših mož našega naroda, ki se pa žali Bog doslej ni nikdar oživotvorila. Opatijski dnevi pa so dali tej ideji realno življenje ... ustanovivši stalen Hrvaško-

¹⁴⁸ S. Kranjec, Koroščevo predavanje . . . , 221.

slovenski izvršilni odbor, ki naj vodi odslej edinstvene politične posle hrvaško-slovenskega naroda.« Kako si je slovensko klerikalno glasilo za, misljalno značaj te skupne politike, je tudi povsem jasno povedalo: »To se pravi: odslej se bo delala skupna hrvaško-slovenska realna politika v okviru habsburške monarhije.«

Ni v skladu z običajnim pogledom na šušteršiča, ko beremo, da svetuje »udariti protiv Berchtolda«, t. j. proti zunanji politiki Avstro-Ogrske. Kmalu se je pokazalo, kaj je nameraval. Na sestanku delegacije je 31. septembra kot predsednik vojaškega odseka avstrijske delegacije izjavil, da pri pombo zunanjega ministra Berchtolda, da bodo velesile posredovale, da bi se konflikt na Balkanu preprečil, tolmači tako, da bodo velesile odločneje nastopale pri turški vladi.¹⁴⁹ Le malo za tem je šušteršič izjavil poročevalcu »Neue Freie Presse«, da presoja položaj glede mirnega ravja na Balkanu skeptično in da sodi, »da gre zdaj za veliko likvidacijo (Turčije) na Balkanu«. ¹⁵⁰ Začetek balkanske vojne je šušteršič v delegacijah komentiral kot naravni razvoj, nasproti kateremu ostaja umetnost diplomacije brez moči. Opozarjal je, da ne bo mogoče ohraniti teritorialnega statusa quo. »Že danes moramo računati, da se v balkanski politiki prilagodimo živim stremljenjem balkanskih držav,« je poudarjal, a hkrati ponovil svoj caeterum censeo: »Vkolikor soglašajo s koristmi monarhije. Koristi monarhije se morajo v vseh okoliščinah čuvati. Monarhiji mora biti pred vsem na tem, da igra vlogo, ko se bo reševalo jugoslovansko vprašanje, in sicer mora imeti v prvi vrsti moralno avtoriteto.« Tu je pristavil svoj drugi caeterum censeo: »S kakšno moralno avtoriteto pa more monarhija nastopati pri rešitvi jugoslovanskega vprašanja, če se oziramo na to, kako postopa z Jugoslovani?«¹⁵¹

Ne oziraje se na bližajoče se dogodke na Balkanu sta HSP in VLS nadaljevali priprave za združitev. Ena in druga stran je imenovala svoje člane v bodoči skupni izvršilni odbor. Za HSP so bili določeni: Mile Starčević, Cezar Akačić, Vjekoslav Spinčić, Srečko Perišić (namestnik Nikola Precca), Mate Drinković (namestnik Ivo Krstelj). Za VLS so bili imenovani: šušteršič, Korošec, Brejc, Fon in končno se je za vstop odločil tudi Krek. 7. oktobra je bilo objavljeno, da se hrvaško-slovenski izvršilni odbor sestane 9. oktobra na Dunaju.¹⁵² Med tem dnem in pa dnem sestanka leži začetek prve balkanske vojne 8. oktobra. Začetek vojne na Balkanu je vplival na vse člane izvršnega odbora, na nekatere med njimi tako, da so začeli dvomiti o smotrnosti povezovanja s Slovenci v Avstriji zdaj, ko se je odpirala perspektiva reševanja hrvaškega vprašanja ob krepitvi balkanskih držav, zlasti Srbije. Vprašanje razmerja pravašev do Srbov v habsburških deželah je stopilo v ospredje.

Že 9. oktobra je »Slovenec« sporočil novico o pglavitnem sklepu dunajskega sestanka: »Sklenilo se je ustanoviti novo stranko pod imenom Hrvatsko-slovenska stranka prava. Načelnika združene stranke sta dr. Mile Starčević in dr. Ivan šušteršič.« »Hrvaška korespondenca« je podajala

¹⁴⁹ Slovenec, 2. oktober 1912, št. 226. — Avstroameriški specialist za habsburško monarhijo v času nacionalnih gibanj Robert A. Kann piše, da Berchtolda ni mogoče šteti kar med osebe prestolonaslednikovega zaupanja, bila sta pa v tesnem stiku in ga je prestolonaslednik usmerjal. Franc Ferdinand se je v zunanji politiki ravnal strogo po dinastičnem vidiku in se je na vsak način hotel izogniti spopadu s carsko Rusijo, ker bi to po njegovih predvidevanjih pripeljalo do revolucije v obeh imperijih. V skladu s tem je odklanjal napadalno politiko »vojaške stranke«, ki je hotela »veliko čiščenje« na Balkanu. Berchtold se v izjavah bolj nagiba k nazorom prestolonaslednika, v politiki pa je na strani starega cesarja, ki pa je v času tik pred vojno »neprozorna«. Po smrti prestolonaslednika se Berchtold nagne na stran »vojaške stranke«. — Robert A. Kann, *Erzherzog Franz Ferdinand und Graf Berchtold als Außenminister, 1912—1914*; v: Staatsarchiv 22 (Wien 1970), 1—16.

¹⁵⁰ Slovenec, 3. oktober 1912, št. 227.

¹⁵¹ Slovenec, 10. oktober 1912, št. 233.

¹⁵² Slovenec, 7. oktober 1912.

uradni komunike: »Sklenilo se je, da 20. oktobra zborujejo v Ljubljani vsi državni in, deželni poslanci obeh združenih strank. Pred tem shodom zborujeta vodstvi hrvaške stranke prava in VLS v Ljubljani, na katerih zborih se ratificirajo (!) v Opatiji in na Dunaju sklenjeni sklepi. — Ko se je razmotrival politični položaj, se je soglasno zavzelo stališče, da monarhija svojih dolžnosti nasproti Hrvatom in Slovencem, ki se svojega pomena za velemoč monarhije glede na Adrijo in Balkan zavedajo, ni izpolnjevala in da je tozadevno potrebna temeljita sprememba.« — »Slovenec« je poročal iz Zagreba, da je novica o ustanovitvi hrvaško-slovenske stranke prava »zbudilo v pravaških krogih silno navdušenje in je predmet vsem razgovorom«. Policijska oblast je zaplenila vse pravaške liste, ki so priobčili novico o strankarskem združenju.

Iz gradiva v zvezi s hrvaško-slovensko manifestacijo v Ljubljani 20. oktobra 1912 izhaja, da je v Ljubljani razglašena resolucija bila skupno sestavljena že na dunajskem sestanku, zborovanje pravaške in Slovenske ljudske stranke v Ljubljani pa naj bi jo ratificiralo. Resolucija, ki jo je formuliral skupni hrvaško-slovenski izvršilni odbor 9. oktobra na Dunaju, se je glasila: »Izjavljamo, da tvorimo Hrvati in Slovenci eno narodno celoto. Vsled tega hočemo pristaši Stranke prava in Vseslovenske ljudske stranke skupno delovati v duhu in pravcu programa Stranke prava za jedinstvo, pravice in svobodni razvoj hrvatsko-slovenskega naroda v okviru habsburške monarhije. V svesti smo si, da so hrvatsko-slovenske dežele odločilnega pomena za pozicijo monarhije kot velévlasti in kot se zavedamo svojih dolžnosti napram monarhiji, tako odločno zahtevamo in pričakujemo, da se zave tudi monarhija svojih dolžnosti napram našemu narodu.«¹⁵³

Besedila ni sestavila le ena stran, ki bi jo vsilila drugi. Sam Drinković je označil skupni nastanek 19. oktobra v Ljubljani po Spinčičevem zapisu: »Resolucija u Beču bila je prihvaćena kao substrat razprava.« Značilno je tudi, kar je pozneje (9. oz. 10. novembra 1913) v zaupnem referatu povedal Mile Starčević, ko je ob sporu z Drinkovićem in Krsteljem obnavljal historiat hrvaško-slovenskega pravaškega zedinjenja: »U Beču bio je i Starčević; — stvorena resolucija ... već u Beču poslije sjednice, počeo je (Drinković) govoriti proti sastanku u Ljubljani; i proti radu sa Slovincima.«¹⁵⁴ Gotovo ni nepomembno, da se Mile Starčević tudi zdaj, ko je nastal razpor celo v krogu nefrankovskih pravašev, ni izmikal odgovornosti za sestanek na Dunaju in se tudi ni distanciral od tamkaj sprejeté resolucije. Pač pa je postavil v neugodno luč Drinkovića s tem, ko mu je očital, da je začel kazati nasprotovanje proti sklepu o hrvaško-slovenskem šestanku v Ljubljani in sploh proti sodelovanju s Slovenci šele po seji; to se pravi, da na seji sami temu ni ugovarjal.

Vsekakor so se v zvezi z na Dunaju sprejeto in v Ljubljani razglašeno resolucijo pojavila nasprotna mnenja. Mirjana Gross jih povzema: »Franko-klerikalci i slovenski klerikalci željeli su istaknuti dužnost Hrvata i Slovenaca prema monarhiji i bezuvjetnost rješenja nacionalnog pitanja u njenom okviru. To je u času izbivanja balkanskog rata znaćilo izjaviti spremnost da se bezuvjetno podupre službena politika monarhije protiv balkanskih saveznika, bez obzira na stanje u jugoslavenskim zemljama monarhije.« Pod črto dodaja: »Prema interpretaciji dr. Mate Drinkovića, Krek, Šušteršić i Korošec insistirali su na predhodnim dogovorima, da 'okvir' uđe u resoluciju konstituirajuće sjednice i da se ne naglasi solidarnost sa Srbijom.

¹⁵³ Slovenec, 21. oktobér 1912, št. 242.

¹⁵⁴ Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčiča.

(Obračun). Nasuprot tome Peršič se sječa da je šušteršič prihvaćao pravaški program od godine 1894 u frankovačkom duhu 'sa okvirom', dok ga je Krek primio u originalnom starčevićanskom duhu 'i bez okvira'. Ne znam je-li i sam Peršič bio u to tako siguran jer je dio tog teksta svojih memoara precrtao: Arhiv Peršič, sveska 26 b.¹⁵⁵

Ob tej interpretaciji je treba še enkrat opozoriti na skupni izvor resolucije. Kako pa je z »bezuvtjetnim podupiranjem službene politike monarhije protiv balkanskih saveznika« v tem času bilo pri slovenskih klerikalcih, je dovolj dobro znano.¹⁵⁶ Dejstvo je, da je šušteršič moral 7. decembra 1912 izsiliti drugačen ton pisanja slovenskega klerikalnega časopisja z objavo svojega znanega uvodnika v »Slovenca« »O položaju«.¹⁵⁷

»Druga, starčevićanska, struja na čelu sa Milom Starčevićem i don Ivom Prodanom,« nadaljuje Mirjana Gross, »koja je imala većinu u vrhovnoj upravi ujedinjene stranke prava, željela je takvu izjavu koja bi prešutjela pitanje rješenja nacionalnog problema u »okviru« monarhije, a istakla bi pritisak protivnarodnih sustava, posebno u banskoj Hrvatskoj, i izrazila simpatije za »potlačene« narode, to jest balkanske saveznike. Treća struja, koju je zastupao šibenski pravaš dr. Mate Drinković, član vrhovne uprave stranke prava, htjela je naglasiti solidarnost sa Srbijom, Crnom gorom i Bugarskom i otpor politici vladajućih faktora u jugoslovenskim zemljama monarhije. Dr. šušteršič je odlučno odbio želju starčevićanaca da preformuliraju resoluciju koju su predložili slovenski klerikalci za konstituirajući sastanak hrvatsko-slovenskog eksekutivnog odbora zajedničke organizacije.« Tudi tukaj je treba še enkrat opozoriti, da pri tej resoluciji ne gre za kak poseben predlog slovenskih klerikalcev, pač pa za skupno besedilo in sklep hrvaško-slovenskega izvršnega odbora z dne 9. oktobra 1912 na Dunaju.

V smislu dunajskih sklepov so 19. oktobra hrvaški pravaši prišli v Ljubljano. Gotovo so z zadoščenjem prebrali pozdravni uvodnik »Slovenca« tudi tisti starčevićanci, ki so terjali radikalnejšo politiko. »Dualizem je nestvor, ki nas najbolj tlačí... Politična združitev s Hrvati pa nam da svobode, oddih, široko polje za našo delavnost, nam olajša severno mejo germanskega pritiska, nam odpre pot do večje bodočnosti...« »Nova politična tvorba, ki se jutri udejevši, nima konfesionalnega značaja, marveč ima zgolj političen cilj...« Uvodnik ni omenjal ne monarhije ne njenega okvira, na spremenjene razmere pa je reagiral z besedami: »V Evropi se pripravljajo važne politične izpremembe. Najbolj bodo tangirale jug, našo državo, Balkan, h kateremu tvorimo vrata Slovenci in Hrvati. To daje našemu sestanku izredno važnost. Prepričani, da vsi do zadnjega to umevamo in da se jutri polože temelji za novo epoho v zgodovini avstrijskih Jugoslovanov, pozdravljamo sestanek...«¹⁵⁸

¹⁵⁵ M. Gross, Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga..., 45—46.

¹⁵⁶ F. Erjavec, Zgodovina... — Dušan Biber, Jugoslovenska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnama. V: Istorija XX. veka 1; Beograd 1959, 327—357. — Krščansko-socialna »Reichspost« je 28. novembra 1912 napadla balkanskim zaveznikom prijazno pisanje »Slovenca«. Ta je odločno odvrnil: »Ta poduk, ki precej diši po denunciaciji, je popolnoma nepotreben...« Povedal je tudi svoje splošno mnenje o krščanskosocialnem glasilu: »Reichspost naj blagohotno vzame na znanje, da tudi katoliškim Jugoslovanom ni poklicana svetovati politične smeri. Reichspost bi bila svoje čase, ko je bila krščansko socialna stranka nekaj drugega; kar je danes, mogoče usposobljena postati centralno avstrijsko katoliško glasilo, danes pa, ko je prevzela vodilno mesto v nemškem nacionalizmu, ki je poganski in ne krščanski, pa naj nas kar pri miru plsti. Zlasti se nam smešno zdi, če ti gospodje poudarjajo, da pravoslavje in katoličanstvo ne gre skupaj. Kako pa gre v Nemčiji katoličanstvo in protestanstvo skupaj?« — Slovenec 29. november 1912, št. 275.

¹⁵⁷ 15. novembra 1912 si je Jeglič zabeležil: »Dr. Sušteršič in mi vsi se radujemo zmag svetega Križa. Naši tudi zahtevajo za Srbe pristanišče ob Adriji. Gotovo iz razloga, da ostanemo simpatični Jugoslovanom...« Sušteršičevo intervencijo proti temu stališču pa je zabeležil 10. decembra: »Položaj politični je še izredno napet, skoraj gotovo bo vojska. Naš »Slovenec« je preveč pisal v prilog Srbije proti avstrijski diplomaciji, kar so nam zgoraj jako zamerili; zato je minule sobote deželni glavar Sušteršič napisal vanj jako lep članek o »položaju«, ki naj vse prepriča, da smo Slovenci zares lojalni...«

¹⁵⁸ Slovenec, 19. oktober 1912, št. 241.

Tega dne se je najprej sestala vrhovna uprava Stranke prava pod predsedstvom Mileta Starčevića na zaupno zasedanje, nato pa se je sestel še plenum vseh poslancev Stranke prava in sicer 17 iz razpuščenega hrvaškega sabora v Zagrebu, 7 iz Dalmacije, 6 iz Bosne in Hercegovine in 3 iz Istre. Sarajevski »Hrvatski dnevnik« je v svojem poročilu omenil, da sta plenumu Stranke prava bili predloženi dve resoluciji: »Resolucija, što ju je izradio izvršujući odbor Stranke prava i Sveslovenske pučke stranke u Beču, i resolucija što ju je stvorila Vrhovna uprava Stranke prava u svom ljubljanskom zasjedanju.« O dunajski resoluciji se je razvila zelo živahna debata. »Neki zastupnici, naročito oni iz Dalmacije, nisu bili zadovoljni sa stilizacijom; tražili su, da bude resolucija obzirom na prilike u Hrvatskoj i na događaje na Balkanu odrešitija, radikalnija. Iako je bilo njihovo stanovište sasvim shvatljivo i u neku ruku opravdano, većina je plenuma ipak prihvatila resoluciju nepromijenjenu, a to ponajviše s razloga, što je ista resolucija već bila prihvaćena u plenumu slovenskih narodnih zastupnika.« Poleg dunajske skupne je bila sprejeta še resolucija Vrhovne uprave Stranke prava in sicer soglasno. Bila je objavljena kot komunike Vrhovne uprave Stranke prava, pove »Hrvatski dnevnik«. Plenum SP je tako našel kompromisno rešitev v tem, da je potrdil skupno hrvaško-slovensko resolucijo z Dunaja, obenem pa v obliki komunikeja svoje stranke izdal še drugo resolucijo, ki je izražala njihove poglede, revidirane spričo razvoja splošnega položaja, a tudi spričo notranjih razmer v stranki. »Slovenec« je tudi to drugo pravaško resolucijo takoj brez pomisleka objavil v celoti.¹⁵⁹

Zelo pomembn vpogled v razprave med pravaši v Ljubljani omogočajo Spinčičevi zapiski. Ne da bi povedal, ali gre za tajno sejo uprave ali že za plenum, je zapisal pod datumom 19. oktober 1912: »Banjavčić. — Zagorac, izvješćuje: Sastanak Opatija. Sjednica u Beču. Resolucija. Međutim događaji na Balkanu, koji mogu utjecati na naš položaj. Rečbi da razni faktori. — hoće i dalje vladati sa komesari... da sami Njemci i Česi (Chlumetzky, Schwarzenberg) prigovaraju postupku vlada s nami. Njemačka sama napušta našu monarhiju: Sad neimamo se siliti monarhiji. Nek nas ona traži. Resolucija u Beču stvarno ne odgovara za današnje prilike. Resolucija stvorena od vrhovne uprave u Ljubljani. S njom išli Akačić, Sunarić, Prebeg kod šušteršića. On ne pristaje uz ovu resoluciju: jer hoće okvir, on neće zahtjeva od kralja; on neće da se reče da se hoće i inovjerce, ne katolike.« V pojasnilo je še dodal Akačić, eden izmed interventov: »šušteršić je rekao, da je fizički nemoguće da se promjeni resolucija.«

Šušteršić je imel lahko stališče. Preprosto je vztrajal, da se objavi resolucija, kakršno so hrvaški in slovenski predstavniki že bili skupaj oblikovali in sprejeli. A vendar se ni zadovoljil s formalnimi razlogi in povedal tudi svoje pomisleke. Zagorac jih je gotovo ustrezno reproduciral. Med njimi nekoliko preseneča le odpor proti omembi nekatolikov.

Pod datumom 19. oktober ima Spinčič zabeležena samo dva diskutanta; oba v prid ratifikaciji dunajske skupne resolucije. Banovinski pravaš Kiš je menil: »Monarhija nas treba. Mi valja da se slažemo sa najvišjimi krugovi. On je za resoluciju stvorenu u Beču. — Tim ćemo biti jaki i proti Mađarom.« Prav tako predstavnik iz banovine Prebeg: »Zagovara resoluciju u Beču; pošto je bio kod šušteršića.«

Razprava s tem ni bila končana in se je nadaljevala tudi naslednjega dne. Pod datumom 20. oktober 1912 in naslovom »Plenum zastupnika Stran-

¹⁵⁹ Mirjana Gross se moti, ko meni, da je besedilo te resolucije razkrila šele Drinkovičeva »Hrvatska rieč« in da je ta tekst »dakako trebao ostati u tajnosti«. Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga... 46.

ke prava« je Spinčić zabeležil, da je Starčević sejo odprl, a zaradi svoje bolezni prepustil predsedstvo Banjavčiću, nato pa da je Akačić poročal. Zatem je Banjavčić pozval k diskusiji z željo, naj bi se oglasilo nekaj govornikov za in proti. Predstavnik iz banovine Petričić »bi rad sve razpravljao.« Temu sledi sklep plenuma: »Prizna se nek se razpravi i-resolucija.« Kot govorniki proti so nastopili Sunarić, Drinković in Laginja. Sunarićeva izvajanja je Spinčić zabeležil takole: »Htjeo bi da se (resolucija) promjeni: govoreći formalno. a) jedinstvo, političkom državom, b) Okvir izpustiti, c) izpustiti dužnosti, d) tih rad. — Nije protiv radu sa Slovincima.« Sunarićeve pripombe so jasne, z izjemo zadnje o tihem delu, ki ga v besedilu resolucije ni. Odgovoril mu je takoj Kiš in sicer po vrsti: »Ad a) da je rečeno u primanju programa 1894. Ad b) Valja uzeti u obzir takođe želje Slovenaca, mi i tako hoćemo okvir. Ad c) Dužnosti moramo primati, ako hoćemo prava. Austrija je činila zla i obećivala u vrieme pogibelj. Svi tako rade. U njoj možemo najlakše do svrhe. I ona ima interesa, da nam udovolji. Ad d) Može štogod i tihim radom doseći. — Preporuča prihvat resolucije.« — Drugi govornik proti, Drinković, je nastopil s formalnim in političnim dokazovanjem: »Eksekutivni odbor ima samo savjetodavni glas: Tako blijaše rečeno. — Resolucija u Beču bila je prihvaćena kao substrat razprava.« — Izpodbil je torej obveznost sklepov skupnega hrvaško-slovenskega izvršnega odbora, v čemer je imel, če se spomnimo Šušteršičeve opredelitve njegovih kompetenc in nalog še na opatijskem sestanku, nedvomno prav. Vrhovna uprava Stranke prava je bila v svojem odločanju slej ko prej samostojna. Bila pa je moralno vezana na sklepe, pri katerih je sama sodelovala. Seveda pa tudi slovenska klerikalna stranka samostojnih sklepov Vrhovne uprave Stranke prava formalno ni bila dolžna sprejeti: A to je Drinković zameril: »Vrhovna uprava stvorila je 19. X. drugu resoluciju, al su Slovenci rekli, da ili bečku resoluciju ili ništa. — Takav postupak mogao bi biti pogibeljan.« — Nato je Drinković prešel k politični argumentaciji, ki je nedvomno bila močnejša: »Proti: u okviru. To je poniženje našega naroda. — Dužnosti prema monarhiji. Moralo bi se reći monarhiji Habsburga. Od nas se traži poniženje: Nuđamo se monarhiji, kako nijedan narod. — Kod ovih zapletaja zatrčavati se na pomoć monarhiji. Mi se prikazujemo Jelačićevci, legionaši. — Od jedno 10 godina se očekuje od merodajnih krugova. — Želi da se i Srbi pritegnu. — 1892 reko je njemu dr. prvi Starčević, da ne bude ništa s nas dok smo uz crnu i žutu zastavu. — Ovakvom resolucijom ruši se sloga stvorena zadnjem Saboru (?).« — Drinkovićeva argumentacija je bila načelno nasprotovanje vsakršnemu podrejanju hrvaškega vprašanja habsburškemu okviru in presoja, da je to vprašanje treba reševati v sporazumu s Srbi. Politični argument, s katerim mu je ugovarjal Vancaš iz Bosne, ga ni mogel omajati, saj se je zdelo, da eno izključuje drugo. Vancaš je namreč dejal: »Na naše protivnike će djelovati ako se i Slovenci pridruže programu 1894.« — Tretji protigovornik, ki ga Spinčić omenja, Laginja, je samo menil: »Može se biti kratki.« — Verjetno je imel pred očmi izhod iz položaja tako, da bi skupna izjava bila kar najkrajša, nespecificirana in zato tudi neobvezna.

Dejanska razrešitev položaja je znana: pristanek pravašev na skupno dunajsko resolucijo in objava lastne resolucije v obliki komunikeja Vrhovne uprave Stranke prava. Drinković s tem ni bil zadovoljen, a je svoje nezadovoljstvo zaenkrat pokazal le na ta način, da se njegov list »Hrvatska rieć« ni udeležil sestanka urednikov vseh slovenskih klerikalnih in pa pravaških glasil. — Mile Starčević je novembra 1913 v svojem retrospektivnem ekspozaju o Drinkovićevem ravnanju z očitnim neodobravanjem dejal:

»... radio proti sestanku (v Ljubljani). — Kod sastanka proti resoluciji radio. — A poslie iznesao sve u javnost.«¹⁶⁰

Zdaj le še odmev teh polemičnih razprav v Koroščevem predavanju: »Druga stvar, o kateri se je mnogo debatiralo, je bila okvir monarhije. Sploh ime monarhija, ali naj se imenuje ali ne. Za takratne politične razmere je zanimivo, da je bilo mnogo glasov, da se sploh ne omenja monarhija niti okvir, ampak samo želja po združenju.« — Očitno se Korošec med nasprotnike omembe monarhije oziroma njenega okvirja ni prišteval, tudi ne svojih strankarskih kolegov.

Separatna resolucija Stranke prava se je od skupne resolucije razlikovala po tem, da je bila precej daljša, da je omenjala pripadnike drugih ver (»želi v tem delu pozdraviti kot soborilce vse plasti naroda brez razlike vere in plemena«), da posebej izraža bolečino zaradi razkovanosti kraljevine Hrvatske, pri čemer ni bilo jasno ali pri tem razume tudi slovenske dežele, da se izogne besedi »okvir«, čeprav priznava legitimnost habsburške dinastije in izraža tudi zavest svojih dolžnosti do nje (»hrvatski narod, v svesti si, da so zemlje, v katerih on in njegovi sorojaki živijo, odločilne važnosti za položaj monarhije kot velevlasti in da je vedno v polni meri vršil svojo dolžnost nasproti svojemu zakonitemu vladarskemu domu in nasproti narodom habsburške monarhije ter doprinesel same žrtve, zagotovo pričakuje, spoštuje črva in svobodo drugih narodov, da monarhija in njeni narodi v svojem lastnem interesu izpolnijo svojo dolžnost nasproti potlačenemu hrvatskemu narodu.« — V separatni resoluciji torej ni izražena simpatija balkanskim zaveznikom. Zahteva po taki izjavi se, kot smo videli, ni pojavila v debati na ljubljanskih sestankih. Res pa je, da je o tem bil govor pozneje, na seji izvršnega odbora hrvaško-slovenske stranke 10. januarja 1913 v Opatiji.

Česar ni bilo v resoluciji, skupni in separatni, to je bilo mogoče izreči v govorih na skupnem plenarnem sestanku slovenskih in hrvaških poslancev 20. oktobra 1912. Predsedoval mu je Mile Starčević. V svojem nagovoru je takole opredelil pomen zborovanja in njegovih sklepov: »Danes je znamenit historičen moment za hrvaško-slovenski narod, kateri mora z vsemi dopuščenimi in zakonitimi sredstvi stremeti za oživotvorjenjem hrvaško-slovenskega državnega telesa.« Kot govornik, ki naj bi utemeljil skupno resolucijo, je nastopil Zagorac. Med verzijo njegovega govora, kakor ga je objavil »Slovenec«, in pa verzijo »Hrvatskega dnevnika«, so nekatere razlike, ki jih je treba omeniti. Med drugim je dokazoval, da bi še z uresničitvijo hrvaško-slovenske državnosti okrepila tudi habsburška monarhija, da interesi Hrvatov in Slovencev niso v nasprotju z njenimi, kajti prihodnost monarhije leži brezpogojno na jugu. Toda tukaj ima monarhija svojo bodočnost »samo po nas, po južnih Slovanih!«. Monarhija svoje vloge posrednika tukaj ne more opravljati »brez nas ali celo proti nam.« Kajti to bi bilo »popolnoma brezumno in gotova katastrofa za monarhijo.« »Slovenec« je zdaj izpustil sledeči stavek: »Tko je taj, ako je prijatelj ove monarhije, koji bi htio da u ovoj monarhiji nastupi čas, kad bi južni Slaveni morali očekivati svoj spas od nedaća, neprilika i šteta same ove monarhije? Takovih prijatelja očuvao bog monarhiju!« — Manjše razlike so v Zagorčevem izvajanju o pomenu dogodkov na Balkanu, ko je poudarjal, da balkansko vprašanje vključuje tudi jugoslovansko vprašanje in da morajo pri reševanju tega vprašanja sodelovati z monarhijo tudi južni Slovani. Iz-

¹⁶⁰ Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčića.

puščen je odstavek: »Komplikacije dakle, nastale na Balkanu, samo su podigle važnost toga pitanja, a njegova važnost neće se ni malo umanjiti, pa će porasti kad se svrši balkanski rat, pa svršilo se on kojim mu drago rezultatom. Stoga, iako je već dosta kasno, nije još možda prekasno.« — O obeh opustitvah v »Slovincu« bi bilo mogoče reči, da se je slovenska redakcija izogibala prevelikemu poudarjanju kritičnosti položaja za monarhijo. Tretja sprememba teksta pa vsekakor izraža gledanje slovenskih klerikalcev na vprašanje Srbov in Muslimanov. Ko je Zagorac zatrjeval, da hrvaško-slovensko zborovanje ne pomeni, da »hočemo izlučiti iz tog zajedničkog nam rada i borbe ostalu braću« in »naša braća Muslimani, ti stari koljenovići naroda hrvatskoga, a i brojna nam braća, koja se ponosi imenom srbskim...« je Slovenceva verzija namesto naštevanja govorila o »ostalih jugoslovanskih bratih.« To je bila tradicionalna slovenska terminologija, ki je sama po sebi izključevala pravaške spore in variante. — Šušteršič je v svojem nastopu poudaril skupno delo za enotni hrvaško-slovenski narod v okviru habsburške monarhije. V tem je bil nepremakljiv. Zlahka pa je popustil kritikom, ko je dejal: »Pristevati pa seveda moramo našemu narodu tudi tiste rojake v posameznih deželah, ki pripoznavajo drugo vero. Obžalujemo, da nas je nemila zgodovina v tem raztrgala, naše moči ne zadostujejo, to spremeniti. Računati moramo s tem realnim dejstvom. Kakor pa zahtevamo od slehernega, da spoštuje naše nerazrušljivo versko prepričanje... tako spoštujemo vsako drugo pozitivno versko prepričanje, pravó svobodó vesti in verskega življenja in tako pošiljamó danes, v tem slovesnem trenutju, srčne pozdrave versko ločenim bratom z željo, naj se združijo z nami v skupno delo za blagor starodavne skupne domovine.«

Na večernem komerzu je izmed dopoldanskih kritikov skupne resolucije bosenski predstavnik Sunarić, med drugim dejal: »Slobodne smo volje prihvatali i današnje zaključke«. Drinković in Laginja se nista oglasila. Pač pa je Stjepan Zagorac poudaril, kakšnega pomena so sprejeti sklepi za zavest Hrvatov v banovini: »Zavest narodova je močna in se ne ukloni. Tembolj bo jaka sedaj, ko bomo narodu lahko dejali: Narod, ti nisi sam, ob tebi so bratje iz Bosne in Hercegovine, Dalmacije, ob tebi stoji dična Slovenija. S severa, in juga so se bratje združili — narod, ne boj se, zmaga bo naša!«

Sklepi hrvaško-slovenske konference v Ljubljani so ostali to, za kar so bili zasnovani: platforma strankarsko omejene hrvaško-pravaško slovensko-klerikalne akcije, opozicijske proti dualističnemu sistemu, kolikor so ga predstavljali vladni faktorji na Dunaju in v Budimpešti in po posameznih jugoslovanskih deželah monarhije, ne pa proti monarhiji kot takšni in tudi ne proti dinastiji. Politična akcija, ki se je opredelila v Ljubljani na hrvaško-slovenski konferenci, je bila zamišljena predvsem kot akcija za vrnitev ustavnih razmer v banovini in kot priprava na tisto pričakovano zaostritev krize dualizma, ko bi vprašanje reforme monarhije v smislu njene federalizacije postalo aktualno. Politični domet akcije je bil omejen z njeno načelno pravaško osnovo, ki je sicer vsebovala bistveno zahtevo po lastni državnosti, ki je hrvaški politiki odvezovala roke v zvezi z ogrsko-hrvaško nagodbo, ki je edina programsko podirala zid med Hrvati in Slovenci, ki pa je zavirala usmeritev k skupnemu reševanju problemov vseh jugoslovanskih narodov v celoti in je torej bila jugoslovanska le pogojno. Izključevala je liberalce, kar pa na Slovenskem za množičnost akcije ni bilo ovira.

Mirjana Gross meni, da so ljubljanski sklepi za pravaše bili neljubi in da bi ljubljansko prireditev najraje zamolčali: »Pretstavnici svepravaške

organizacije primili su, doduše, većinom glasova slovensku resoluciju, koju su protivnici nazvali 'bečkom' da bi istakli njen 'služnički' značaj. No očigledno su namjeravali da preko nje prijeđu šutnjom. Glavni organi Stranke prava »Hrvatska«, koja je bila uređivana u starčevićanskom duhu i Prodanova »Hrvatska kruna« jedva su spomenule sam sastanak, dok je Drinkovićeve »Hrvatska rieč« objavila javnosti razmimoilaženja između vrhovne uprave i slovenskih klerikalaca.¹⁶¹

Res je bil pravaški tisk v banovini pri poročanju o ljubljanskem zborovanju silno skop. »Hrvatska« je napisala samo tole: »Hrvati, u Ljubljani. Kako čitamo u ljubljanskim novinama, tamo su proboravili nekoliko dana dr. Mile Starčević, Stjepan Zagorac, dr. Ivan Banjavčić, Čezar Akačić i neki drugi poznati Hrvati.« — »Slovenec« je pojasnil, da gre za cenzuro, zaradi katere listi v banovini o zborovanju v Ljubljani niso smeli pisati. Najbrž je imel prav. Spomnimo se le, da je že po 9. oktobru policija zaplenila v Zagrebu vse pravaške liste, ki so priobčili novico o sklepkih na Dunaju glede ustanovitve hrvaško-slovenske Stranke prava.

Kaj pa v Dalmaciji, kjer takšnega pritiska cenzure ni bilo? Ali je »Hrvatska kruna« ljubljanski sestanek »jedva spomenula«? Ni se težko prepričati o nasprotnem. To pravaško glasilo je 23. oktobra objavilo uvodnik z manifestativnim poudarkom, da so se v Ljubljani predstavniki iz vseh hrvatskih in slovenskih dežel zedinili, da potrde ustanovitev hrvaško-slovenske enotnosti, da so Slovenci sprejeli pravaški program iz leta 1894 in da se je tako izpolnila in uresničila misel Anteja Starčevića o planinskih Hrvatih. V celoti je pa res navedlo le resolucijo plenuma hrvaških poslancev SP, toda z omembo, da je bila sprejeta »uzevši na znanje opatijske i bečke resolucije«, a brez navajanja. Poročilo je končalo z vzklikom, da je ljubljanski sestanek epohalen dan in velik dogodek v naši najnovjši zgodovini.¹⁶² Da se je (po »Slovencu«) nad ljubljanskim sestankom in njegovimi sklepi posebno navdušil pravaški »Dan« iz Splita, se ni spričo njegove klerikalne tendence kaj čuditi. — Ne gre pa zlahka jemati reagiranja istrske »Naše sloge«. V »Slovencu« beremo, da je o zborovanju v Ljubljani podrobno poročala, ga toplo pozdravljala in poudarjala pomen dosežene politične vzajemnosti.

Sarajevski »Hrvatski dnevnik«, glasilo pravašev v Bosni in Hercegovini, je o ljubljanskem zborovanju podrobno poročal in o njem izdal celo brošuro, ki bi zaslužila posebno razčlembu.¹⁶³ Pomen ljubljanskega zbora prikazuje na ozadju uspešnega, osvobodilnega boja balkanskih držav in ne prikrivo izraža svoje simpatije za ta boj. Brošura ne pomeni kake specifične stadlersko-klerikalne podpore šušteršiću. Pisana je v pozitivni pravaški tradiciji. Tudi njen pisec se ne strinja s krotkim značajem skupne resolucije. Nezaželene besede o okviru in o dolžnostih je natisnil v drobnem tisku, vse drugo pa v debelem. Nič ne prikriva svojih simpatij s stališči radikalnejših predstavnikov iz Dalmacije. Vzlic vsemu temu ocenjuje zborovanje v Ljubljani, njegov splošen pomen, zelo pozitivno.

Če ljubljansko zborovanje ni imelo v pravaškem tisku še večjega odmeva, je treba to poleg drugega pripisati tudi mučnemu vtisu neenotnosti in separatizma med hrvaškimi pravaši samimi, ki ga je vzbudilo pisanje Drinkovićeve »Hrvatske rieči« v šibeniku s svojimi »razkritji« o tajnih debatah v Ljubljani. Začetek kritike ljubljanskega zborovanja je bil v resnici

¹⁶¹ M. Gross, Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga ... 46.

¹⁶² Hrvatska kruna, 23. oktobar 1912, št. 97. — Slovenec, 26. oktobar 1912, št. 247.

¹⁶³ Hrvatski sabor u Ljubljani 20. listopada 1912 (Sarajevo 1912).

sredstvo obračuna med pravaši samimi. Zato Mile Starčević v novembru 1913 v Zagrebu na seji VU SP Drinkoviću nikakor ni štel v dobro tega začetka njegove posebne akcije: »A poslije iznesao svè u javnost. Napao je Drinković Prodana, Dulibića, Sesardića, Spinčića, Laginja, Mandića radi nekoga glasanja. — Sad su Drinković i Krstelj izjavili, da se neće povući. Sad su mu rodoljubi Bianchini, Ivčević. Ona dvojica su sad srbofili. Šušteršić da je činio da se pakt sa hrvatskom-slovenskom (pač: srbskom) koalicijom razbije.«¹⁶⁴

In končno. Zanimanje za ljubljansko zborovanje je prekrilo veliko razburjenje, ki je prav tiste dni nastopilo, ko je oblast razpustila občinska odbora v šibeniku in Splitu. Težišče pravaško-slovenskega političnega delovanja se je spet preneslo na Dunaj, v državnozbornski Hrvatsko-slovenski klub.

V

Opozicijsko dejavnost Hrvatsko-slovenskega kluba na Dunaju v znamenju protesta proti zatiranju Hrvatov v Banovini in Dalmaciji ter Slovencev na Štajerskem in Koroškem si je treba vsaj na kratko ogledati. Tukaj se je moglo pokazati najbolj neposredno, kaj more prinesiti pravaška-slovenskoklerikalna zveza. Hrvaška stran se je zanimala tako rekoč izključno za tisto plat dejavnosti kluba, ki je zadevala razmere na Hrvatskem, predvsem komisarjat v baňovini, ki je torej bila antidualistična. Mirjana Gross dejavnosti kluba ne omenja med faktorji, ki so pripomogli k odločitvi cesarja za odstranitev Cuvaja. Cesar da je to storil pod vtisom navdušenja v hrvatskih deželah za balkansko vojno, pa tudi pod vtisom prestolonaslednikove promemorije.¹⁶⁵ V tistem času pa je postopanje kluba politično vendarle nekaj pomenilo. Že omenjeni uvodnik novega glasila millnovcev (»Težka naša borba«) je zapisal, da je uresničenje zveze z Vseslovensko ljudsko stranko bil tretji pomembni sad zedinjenja Stranke prava, »koji je dva meseca kasnije donio hrvatskom narodu najljepšu božičnicu poslanjem komisara Cuvaja na dopust...¹⁶⁶ List postavlja ta uspeh ob stran volilnemu uspehu Stranke prava konec leta 1911 in pa njenemu dualističnemu saboru in memorandumu. Tudi pozneje je Mile Starčević ta uspeh uporabljal kot argument v političnem boju. V saboru je imel 18. marca 1914 obširen zgodovinsko polemičen govor proti Svetozarju Pribičeviću, v katerem je dejal: »Zastupnik Pribičević spočitava pravašima samo načelne ograde, a ne pozitivan rad. No on ga pita, tko je uradio i čija je zasluga, da se Cuvaj morao javiti bolesnim, a da se nije nikad' »zdrav« u Hrvatsku povratio. Bila je to zasluga dalmatinskih pravaša i šušteršića na kojeg se toliko bezrazložno više.«¹⁶⁷

Razume se, da ni mogoče natančno odmeriti, kaj vse je vplivalo na cesarja, ko se je odločil, da Cuvaja odstrani. Vendar pa pomena delovanja Hrvatsko slovenskega kluba pri tem ni mogoče izključiti.

O obstrukciji kluba v zadnjih mesecih leta 1912 je do sedaj nekaj pisal F. Erjavec.¹⁶⁸ Njegov prikaz je neurejen, gre mimo vprašanja, zaradi katerega se je obstrukcija razvila in poudarja predvsem tisto, kar je najbrž vedel iz pripovedovanja udeležencev, da je namreč obstrukcija nastala v

¹⁶⁴ Spinčićev zapis izvajanj Mileta Starčevića o »dalmatinskem sporu«. Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčića.

¹⁶⁵ M. Gross, Povijest pravaške ideologije, 401.

¹⁶⁶ Hrvat, 18. december 1913, št. 144.

¹⁶⁷ Hrvat, 19. marec 1914, št. 217.

odsotnosti Šušteršiča (bil je na zasedanju delegacij v Budimpešti) in da se po vrnitvi na Dunaj Šušteršič obstrukcije ni več upal učinkovito ustaviti, »ker je slutil, da zlasti pri izvenkranjskih tovariših ne uživa več nekdanjega zaupanja.« Čeprav je Erjavec glede datiranja in prikaza cele zadeve površen, je vendar za njegovo trditev glede Šušteršičevega stališča najti potrdila tudi v neobjavljenem gradivu. Predvsem gre spet za Spinčičeve zapiske, a tudi za Jegličev dnevnik.¹⁶⁹

Iz Spinčičevih zapiskov je mogoče povzeti, da je klub svojo taktiko v zvezi s komisariatom na Hrvatskem usklajal z informacijami, ki jih je Šušteršič dobival — ob polni soglasnosti kluba — od predsednika vlade Stürgkha, s katerim je bil redno v stiku. 22. oktobra se je v klubu razvila debata o tem, ali bi kazalo spet stopiti k predsedniku vlade. Klub je sklenil, da je treba to storiti, da pojde to pot Spinčič. Res je Spinčič 23. oktobra bil pri Stürgkhu in urgiral izpolnitev obljub, ki jih je bil predsednik dal v znanem govoru v državnem zboru 19. aprila tega leta. Stürgkh je namigoval, da se je pravkar vrnil od nekega pomembnega pogovora, rotil Spinčiča, naj klub ne moti saniranja hrvaških zadev, ki da je ravno v toku in obljubil, da bo stvar s komisarjem rešena v 14 dneh, do sestanka delegacij. Ko je Spinčič o tem poročal, je klub sklenil počakati z obstrukcijo do sestanka delegacij, ta čas pa govoriti o Koroški. Prišel je 5. november, ko so se delegacije sestale, glede komisariata pa se še ni nič spremenilo. Šušteršič in Korošec sta bila v Budimpešti, medtem pa so člani kluba v proračunskem odboru začeli z obstrukcijo. Šušteršič je bil presenečen, terjal je pojasnilo in dobil odgovor, da je obstrukcija začeta v smislu sklepa kluba, da počaka samo do začetka zasedanja delegacij. Šušteršič se je vrnil na Dunaj in povedal, da mu je Stürgkh ponovno odsvetoval obstrukcijo in mu naznanil, da »odgovorni faktorji« delajo za odstranitev Cuvaja. Šušteršič je predlagal, naj klub z obstrukcijo še malo počaka. Razvila se je debata, v kateri so se pokazala nasprotujoča si stališča tudi med Slovenci. Korošec je bil mnenja, da klub ni imel pravice (v smislu klubovega sklepa z dne 23. oktobra 1912) začeti z obstrukcijo. Gostinčar, Jarc in Jankovič so zagovarjali odločitev o obstrukciji. Jarc je še posebej napadel Korošca, češ da igra čudno vlogo. Šušteršič se je nato sklical na svoj in Koroščev ostri nastop v delegaciji; kjer da so jima »skoro rekli da su veleizdajnici.«¹⁷⁰ Značilno je Krekovo stališče: »Ili ide Cuvaj ili ne; to nije u naših rukah. Naša zadaća je, da dobro delujemo kod pučanstva. Sve zakulisne akcije su bez uspeha.« — Krek je torej zavračal, da bi delovanju kluba prisojali pretiran pomen in je skušal poudariti pomen delovanja v bazi. Še posebej je zavrnil račune na zakulisne akcije, zavrnil je torej predvsem Šušteršičevo taktiko. Predlagal pa je kompromis: »Rad naših zastupnika u proračunskom odboru ima se uzeti zahvalno na znanje. Istotako uzima se zahvalno na znanje postupak naših delegata u delegaciji. Glede odlučivanja za obstrukciju od dana na dan, a ne načelno.« Spinčič je v svojem zapisku prav ta odstavek podčrtal, kar je po njegovi navadi pomenilo, da je to klubov sklep. Tudi iz poznejših zapiskov je videti, da se je klub odločil obstruirati, vendar ne enkrat za dalj časa, temveč sproti, od dne do dne. Kreka je podprl Laginja, Prodan pa je nastopil tudi proti udeležbi članov kluba v delu delegacij in

¹⁶⁸ F. Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja ...*, 204, 206, 215.

¹⁶⁹ Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčiča. — Prim. tudi diplomsko delo Branimirja Nešovića (Filozofska fakulteta v Ljubljani 1976) »Zapuščina Vjekoslava Spinčiča v času od 1910—1913«. (Građa o radu Hrvatskoslovenskog kluba u Carevinskom vijeću u Beču.)

¹⁷⁰ Korošec je v delegacijah rekel glede Jugoslovanov: »Mi hočemo ostati i nadalje monarhiji zvesti. Toda monarhija mora Jugoslovanom to stališče olajšati s tem, da jim ustvari kulturni in politični centrum. Ako pa se to ne zgodi, se utegne proti naši volji zgoditi, da se bodo oči mnogih obračale proti centru izven naše države ...« Slovenec, 7. november 1912, št. 256.

zavrnil tudi vsakršen ozir na vlado. (»Ako nije avstrijska vlada kadra u toj godini otpoklicati Cuvaja, onda nek ide, nije vredna svoga položaja.«) Po-udaril je, da vsi Hrvati postajajo srbofili, bil pa je vendarle še mnenja, da bi bilo treba poskusiti tudi pri državnih vrhovih. (»Nek bi se kod kompetentnih krugova, i najviših, bilo putem koga, još u zadnjem momentu upo-zorilo.«)

Šušteršič se je znašel v kočljivem položaju, kajti vedel je, da ne odloča Stürgkh, temveč cesar. 15. novembra si je Jeglič zabeležil, kar mu je šušteršič pripovedoval o političnem položaju: »Cesar je ministru Stürgkhu obljubil, da do 5. novembra Cuvaj pojde: toda pregovorili so ga Madžari in je obljubo preklical. Kako madžarski framazoni cesarju lažejo; kar preslepili so ga; dobrih mož neče poslušati, samemu prestolonasledniku je obrnil hrbet, ko mu je začel razlagati razmere na Hrvaškem«. Obstruirati proti Stürgkhu je v tem položaju pomenilo nastopiti proti cesarju. Tega šušteršič ni hotel prevzeti na svojo osebo. Videl je, da obstrukcije ne more preprečiti, odločil se je za skrajno sredstvo. Na seji kluba 12. novembra 1912 je ponudil odstop od predsedništva kluba! Nekateri so bili presenečeni, Krek pa je to ponudbo zagrabil in priporočil za predsednika Dulibića. Le-ta je odklonil, češ da za to ni sposoben. Poleg Kreka je le Jarc podpiral šušteršičev odstop. Posebno odločno so proti šušteršičevemu odstopu bili hrvaški predstavniki. Značilno je stališče Laginje: »Moramo biti iskreni. Nije uvijek pristajao (Laginja) na sve što je dr. Šušteršič govorio i radio. Njegova odluka bila bi početak propasti našega kluba... Čitava akcija u parlamentu vezana je na ime dr. Šušteršića. Ako ne bi bio već načelnik, prekinuta bi bila tradicija onoga što je s predsednici (vlade) govorio.«

Medtem ko so poslanci iz Štajerske s Korošcem vred, omahovali, je Krek nastopil naravnost proti stališču Laginje: »Što to Laginja govori je politika čustva, a ne politika realnog rada. Misli da je dobro, da se sada izabere Dulibić predsiednikom. On prosi šušteršića da ostane kod svoje odluke.«

Položaj so začasno rešili tako, da so izvolili vodstvo, ki bi predsedovalo klubu v času odsotnosti šušteršića (Dulibić, Jarc, Gostinčar, Krek, Spinčić, neimenovani Štajerc). Šušteršič je dosegel, kar mu je bilo trenutno potrebno. Odvrnil je od sebe osebno odgovornost za klubovo obstrukcijo. To taktiko je v naslednjih tednih še uporabljal. Šlo je za vprašanje, ali naj klub obstruira tudi proti vojaškemu proračunu. 5. decembra 1912, tik pred odločilno parlamentarno sejo, je šušteršič klub brez pojasnila in soglasja članov zapustil, tako da se je moralo odločati brez njega. Čeprav je ta taktika šušteršiču trenutno omogočala, da se ne kompromitira pred cesarjem, je v nadaljnjem razvoju prav to njegovo ravnanje omogočilo Kreku, da doseže, da predsedstvo kluba prevzame Korošec (4. marec 1914):

«Hrvatsko-slovenski klub je obstruiral. širil pa je politične razloge za obstrukcijo. Upiral se je tudi ustanovitvi italijanske univerze v Trstu. O tem beremo pri Erjavcu: »V noči od 16. na 17. decembra je govoril poslanec Gostinčar v proračunskem odseku zdržema skoro 14 ur, za njim pa dr. Korošec prav do plenarne seje, ki je trajala potem brez presledka 56 ur. Ker pa so bili Slovenci v tem boju skoro osamljeni, je večina vendarle sprejela vse vladne predloge.«¹⁷¹

Drugače pa je bilo glede Cuvaja. Na seji kluba 20. decembra si je Spinčić zabeležil: »Doktor šušteršič zna pozitivno da ide Cuvaj na dopust s kojega (se) več ne vrne. — Naš nastup k tomu pomogao kod najmerodavnijih

¹⁷¹ E. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja ..., 206.

krugova. — Stürgkh je najviše za to radio. U najnovije vrijeme Conrad — Hötendorf.«

Za šušteršiča je bilo odločilno stališče cesarja, bil je v stikih s predsednikom vlade Stürgkhom, vdajal pa se je pritisku opozicijskega razpoloženja kluba.

Dobro je znano, da je šušteršič s svojim člankom z dne 7. decembra 1912 v »Slovencu« nastopil proti splošnemu toku pisanja slovenskega klerikalnega glasila v zvezi z balkansko vojno. Podprl je cesarjevo zunanjo politiko. In tako je tudi po tej plati reševal svoje osebno razmerje do vladarja. O tem si je 10. decembra zapisal Jeglič v dnevnik: »Položaj politični je še izredno napet: skoraj gotovo bo vojska. Naš »Slovenec« je preveč pisal v prilog Srbije proti avstrijski diplomaciji, kar so nam zgoraj jako zamerili; zato je minule sobote deželni glavar šušteršič napisal vanj jako lep članek o »položaju«, ki naj vse prepriča, da smo Slovenci zares lojalni...«

Kljub škofovi zadovoljnosti pa šušteršičevo pisanje vendarle ni spremenilo splošnega razpoloženja, ki ga je list izražal. Tako je »Slovenec« 9. decembra odločno zavračal tendence vojaških krogov po vojni proti Srbiji (»Znamenja časa«). Pa tudi sicer je vztrajal pri zavračanju turkofilstva. Dne 21. decembra je zavrnil prizadevanje sarajevskega »Hrvatskega dnevnika«, »da bi turkofilstvo postavljaj za politično dogmo katoliškega pravaškega hrvatstva in sploh vseh avstrijskih Jugoslovanov zaradi ozirov do Muslimanov v Bosni.« Strinjal se je z Laginjo, ki je izrekel podobno kritiko. Dokazoval je, da imajo tudi Muslimani v Bosni vse razloge, da žive v slogi z vsemi Jugoslovani in da ne žalujejo za propadlo Turčijo. V celoti je uredništvo vztrajalo tudi pri svoji zavrnitvi glasila nemških krščanskih socialcev »Reichspost«, ki je očitalo »Slovencu« balkanskim zaveznikom prijazno pisanje.

Pri obravnavanju zveze pravašev s Slovensko ljudsko stranko ni prav preskočiti seje hrvatsko-slovenskega izvršilnega odbora, ki je bila 10. januarja 1913 v Opatiji. V svojem vabilu je Starčević opredelil namen seje: »da pretresemo zajednički politički položaj i da se posvjetujemo za dalji zajednički politički rad.« Seje se ni udeležil predstavnik Bosne, ki je zbolel, pač pa je bil navzoč Drinkovićev namestnik in somišljenik Krstelj. Sklepi seje so bili zaupni, vendar je njihovo vsebino povzel Akačić v izjavi listu »Riječke novine«, po katerem so o vsebini seje poročali tudi drugi, med njimi »Slovenec«: Glede politike v banovini: Stranka prava ne bo spremenila svojega stališča do Ogrske, ostane v protinagodbeni opoziciji, se z Madžari glede prevzetja vlade na temelju nagodbe ne bo dogovarjala. Držala se bo pri bodočih volitvah še naprej volilnega pakta s koalicijo, kandidirala bo v vseh okrajih, kjer je imela doslej mandat. Glede avstrijske državne polovice: Taktika hrvatsko-slovenskega kluba v državnem zboru je opredeljena z izjavo Korošca v proračunskem odseku v imenu kluba, da je obstrukcija samo suspendirana. — Razmerje s Srbi: Akačić trdno upa, da se odslej Srbi ne bodo dali izrabljati proti Hrvatom in tudi ne Hrvatje proti Srbom na korist nasprotnikov.¹⁷²

O seji obstoje Spinčičevi zapiski, ki potrjujejo Akačićeve izjave. Iz njih je videti, da med udeleženci ni bilo kakih nasprotnih stališč. Šušteršič je sicer opozarjal, da je treba v odnosih do koalicije biti previden, paziti, da se v primeru neuspeha vlade koalicije ne bi diskreditirala tudi Stranka prava, češ, mogli bi biti priti veliki dogodki. Priporočil je, naj bi koaliciji rekli:

¹⁷² Slovenec, 13. januar 1913, št. 9.

»Na nas ne spada odločivati, hoče-li preuzeti vladu ili ne — držati se pakta. A Stranka prava ostaje poštena opozicija.« Starčević in drugi so se strinjali. — Taktiko Hrvatsko-slovenskega kluba je šušteršič pojasnil takole: »Naš klub je u jesen počeo oštru taktiku da upozori odlučujuće faktore na položaj u Hrvatskoj. Prestalo se je, kad se doznalo, da Cuvaj ide. Nek se dade vremena banovincima uzeti svoje stanovište. Da nismo prestali, bio bi zavladao paragraf 14.« Na izrecno Akačićevo vprašanje, kaj bi klub storil v primeru, »kad se ne bi u stanovito vrijeme promjenilo stanje (v banovini)«, je odgovoril: »Mi smo za sad obustavili obstrukciju.« Ni torej izključil možnosti, da bi z obstrukcijo znova začeli. Iz zapiska je videti, da je največ razpravljanja bilo o vprašanju, ki ga Akačić v svoji izjavi ni omenil: »Združenje svih jugoslovenskih zastupnika u Beču.« Prek Rybaša so slovenski, hrvaški pa tudi srbski poslanci, ki niso bili člani Hrvatsko-slovenskega kluba, postavili to vprašanje šušteršiču. Njegov odgovor je bil v načelu pritrdilen, a s pridržkom, da bi v taki zvezi moralo veljati večinsko načelo. Razvila se je debata, v kateri se je pokazalo, da hrvaški člani sicer niso proti pridružitvi drugih poslancev v neko zvezo, vendar bi morali pri tem bodisi izjaviti, da »če s nami u državnopravnim pitanjima« (Laginja), ali da vsaj ne delajo nepravilno. Temu je ugovarjal Krstelj: »Ne možemo zahtjevati od njih da se odreknu svojih principa.« Sprejeto je bilo šušteršičevo stališče: »Načelno nije niko nas da zajedno ne radimo. Kako da se radi, o tem nek odluči Hrvatsko-slovenski klub.« Odbor je tudi govoril o razmerah v Dalmaciji, pri čemer je šušteršič sumničlil Trumbića, da se ponuja vladi, da bo napravil red. Krstelj je ugovarjal, češ saj Trumbić vladi ne more ničesar dati. — Nadalje je Starčević izrazil željo, da bi Hrvatsko-slovenski klub sestavil osnutek »o djelokrugu hrvatsko-slovenskog eksekutivnog odbora.« Podoben osnutek bi izdelal tudi izvršilni odbor Stranke prava. To je bilo sprejeto. — Razpravljalo se je tudi o razmerah v Primorju, o čemer pa v zapiskih ni podrobnosti. Posebno zanimiv je zapis o 6. točki dnevnega reda: »Zagorac priobćuje, da su mu razni prijatelji rekli, da bi Stranka prava dala izjavu obzirom na odnošaje na Balkanu. Proti svakoj takvoj izjavi: Krstelj, Spinčić, Starčević, šušteršič i tako se odlučuje.« — To vprašanje torej ni bilo sporno: izjavi o balkanskih zadevah ni nasprotoval samo šušteršič, temveč predvsem hrvaški člani skupnega odbora, na prvem mestu med njimi celo Drinkovićev somišljenik Krstelj! O skupni resoluciji, sprejeti v Ljubljani 20. oktobra 1912, se ni razpravljalo, bila pa je omenjena, ko je Akačić bral zapisnik prve seje izvršilnega odbora hrvatsko-slovenske stranke, tj. seje na Dunaju 9. oktobra 1912 ter v zapisniku prebral tudi »po odboru prihvaćenu resoluciju«. Tudi tukaj najdemo potrdilo, da je resolucija bila skupna. Zapisnik je bil sprejet soglasno, vendar »opaskom Spinčića da smo Drinković i ja smatrali resoluciju stvorenu u Beču kao bazu razprave za skupštinu.« Ta odsev polemik v Ljubljani pa vprašanja ni znova odprl. Gledano v celoti je opatijski sestanek izvršilnega odbora hrvatsko-slovenske stranke pokazal soglasje stališč v vseh, tudi v najbolj kočljivih političnih vprašanjih. Bil je močno usmerjen k delovanju v prihodnosti in si je na Starčevićev predlog sklenil izdelati podrobnejša statutarna določila.

Sestanka v Opatiji se Krek in Korošec nista udeležila, ker sta isti dan prispela v Split, da bi predavala na političnem tečaju. Poročilo »Hrvatske krune« o predavanjih v Splitu je bilo polno navdušenja nad »ovakvim Slovincima«. Tu je bilo rečeno: »Najviše se pak dojmilo Splićana, što iz njihovih govora proističe žarka slavenska duša, a iz njihova rada: nešebična volja da pomognu istinski narodu. Oduševljenje je bilo veliko, kad se čulo

iz usta njihovih, a u prvom redu od dr. Kreka onaki entuziazam za balkansku braću Crnogorce, Srbe i Bugare. Njihov pak entuziazam ne proističe iz časovitih razloga stanovitoga raspoloženja, već je ošnovan na dubokom i tačnom poznavanju prilika u Srbiji i u Bugarskoj.«¹⁷³ Krek je svoje predavanje priostril v okrepljen klic po državnopравни osamosvojitvi Jugoslovanov. habsburške monarhije in kot prvi korak zahteval pridružitev Bosne in Hercegovine jugoslovanski enoti. Ni govoril o interesih monarhije, ki da takšno rešitev zahtevajo, marveč je govoril že kar o njeni eksistenci.¹⁷⁴

Mile Starčević je, v istem času pokazal manjšo odločnost. V intervjuju za »Slovenca« je dejal: »Pričakovati je, da se bo velika važnost hrvaških in slovenskih dežel in narodov v bodočnosti po pravi vrednosti in zaslugah vedela ceniti tudi od strani dinastije ter da se bo zato hrvaško-slovenskemu narodu dalo, kar mu gre v prirodnem in zgodovinskem pravu.«¹⁷⁵

Še v istem mesecu se je pokazalo, da politično povezovanje strank na Hrvatskem s slovenskimi ni le strankarsko političnega značaja, marveč da gre tukaj za procese v reševanju širšega vprašanja. To je bilo vprašanje, ali se bo svoboda hrvatskega naroda in Srbov v hrvatskih deželah uresničila v povezavi z narodnim gibanjem Slovencev, ali je to svobodo sploh mogoče doseči brez pridružitve Slovencev. Zgodilo se je namreč, da je glasilo Svetozarja Pribičevića »Srbobran« odklonilo predlog »Slovenskega naroda« za konferenco jugoslovanskih liberalnih strank v Trstu. Obrazložitev odklonitve je »Slovenec« komentiral z besedami: »Srbi od koalicije se sploh principiuelno boje političnega edinstva s Slovenci.«¹⁷⁶ Tega elementa jugoslovanskega gibanja Mirjana Gross ne upošteva.

Izhajajoč od razglabljanja velikoavstrijske politike prestolonaslednika in njegovega kroga in v prikazovanju neuspeha te politike v hrvatskih deželah v letih 1912—1914, neuspeha, ki naj bi hkrati pomenil polom temeljnega motiva pravaško — slovenskoklerikalnega združenja v Ljubljani 20. oktobra 1912, daje Mirjana Gross največjo težo dvema dogodkoma. Prvi so manifestacije v Splitu in Šibeniku v začetku novembra 1912 z vsemi posledicami, zlasti zborovanje deželnozborskih poslancev vseh hrvaških in srbskih dalmatinskih strank ter predstavnikov 90 dalmatinskih občin 24. novembra v Zadru. Drugi je seja vrhovne uprave in vrhovnega sveta Stranke prava 27. in 28. marca 1913 v Opatiji.

O položaju neposredno po dalmatinskih dogodkih pravi Mirjana Gross: »Sada je doista bilo jasno, da su se i najgore slutnje Franje Ferdinanda o zaokretu »vazda vjernih« Hrvata obistinile. Njegov oslon nije uobče funkcionirao.«¹⁷⁷ »Oslon«, to je seveda »hrvatsko-slovenska svepravaška organizacija«. Prestolonaslednik, oziroma njegova okolica naj bi ob dalmatinskih dogodkih, po njenem, začeli opuščati svoje tradicionalno stališče, da je treba s pomočjo nemadžarskih narodov primorati Madžare k pokorščini, začelo da je pri vseh teh faktorjih rasti prepričanje, da so južni Slovani v monarhiji nevarnejši od Madžarov.

¹⁷³ Hrvatska, kruna 11. in 18. januar 1913, št. 4. in 6.

¹⁷⁴ Slovenec, 18. januar 1913, št. 14.

¹⁷⁵ Slovenec, 28. januar 1913, št. 22.

¹⁷⁶ Slovenec, 28. januar 1913, št. 22.

— »Srbobran« je, po tem poročilu, pisal: Za skupni sestanek s slovenskimi liberalci ni dovolj liberalizem, potrebna je istovetnost pogleda na srbsko-hrvatsko vprašanje, a te ni. Bosenski Srbi na sestanek ne bi prišli. Takšna manifestacija bi se »u velikom političkom svijetu shvatila kao manifestacija za austrijsku centralističku politiku. Drugo je nešto organizovati zajednički rad s Dalmatincima, koji pripadaju Hrvatskoj ili zajednica sa Srbima i Hrvatima iz Bosne, a sasvim bi drugo značenje imao sastanak sviju austro-ugarskih južnih Slavena. Kako stvari danas stoje, bio bi takav sastanak samo imitacija pravaške akcije, te bi ga naši protivnici iscrpili u svoje svrhe protiv nas, a nama ne bi donio nikakove stvarne koristi.

¹⁷⁷ M. Gross, Povjest pravaške ideologije, 402.

Puščamo ob strani vprašanje, kakšno je bilo razpoloženje Hrvatov. Ne dvomimo o značaju manifestacij v Dalmaciji. Kočljiva stran prikazovanja, ki ga ponuja Mirjana Gross, je v tem, da ustvarja vtis, da so se tudi slovenskim klerikalcem — analogno Francu Ferdinandu — podrli upi, da bi pravaško-klerikalno strankarsko zvezo skovali kot »oslon« za prestolonaslednikove (njegovega kroga) načrte. Takšno prikazovanje s takšnim smislom si avtorica omogoča le tako, da v svoji razčlembi ne upošteva nekaterih važnih elementov. Iz razčlemba dosledno izpušča delovanje Hrvatsko-slovenskega kluba na Dunaju. Gre mimo vseh znamenj, ki govore za dejstvo, da v razpoloženju širokih množic volilcev VLS (vključno glasilo stranke »Slovenec«) na eni strani in pa v razpoloženju Dalmatincev na drugi, ni bilo bistvenih razlik, posebno ne v novembru 1912. Takšne razlike se niso odprle niti po šušteršičevem intervencijskem članku v »Slovencu« 7. decembra. Tudi po tem članku položaj v slovenskem klerikalnem taboru ni ustrežal sliki, ki jo daje Mirjana Gross: »U ujedinjenoj Stranci prava većinu su imali Starčevićanci, dok je među slovenskim klerikalcima odlučivao istomišljenik frankovaca šušteršić.«¹⁷⁸ Videli smo, da je šušteršić moral tvegati celo predsedniški položaj v Hrvaško-slovenskem klubu, da ne bi svoje osebe kompromitiral v očeh vladarja. Šušteršić se je moral prilagajati radikalnejšemu razpoloženju množic in dela svojih strankarskih tovarišev in zato v tem času slovenska stran (tudi šušteršić) v hrvatsko-slovenski stranki ni imela vloge zavirača. Videli smo že, da sestanek skupnega izvršilnega odbora 10. januarja 1913 v Opatiji to potrjuje.

Ob robu še to-le: Če nas prestolonaslednikova politika reš že toliko zanimala, potem ne smemo izpustiti izpred oči vsaj še tistega, že omenjenega, njegovega pisma zunanjemu ministru Berchtoldu z dne 1. februarja 1913. Pismo je napisano dobra dva meseca po dalmatinskih dogodkih in bi v njem že morali zaslediti tisto veliko spremembo v njegovi oceni položaja na jugu monarhije, ki jo predpostavlja Mirjana Gross. Pa nič.¹⁷⁹

In kako je z drugim ključnim dogodkom, z marčno pravaško-konferenco v Opatiji? (Gre za dvojni sestanek vrhovne uprave in vrhovnega sveta SP.) Predvsem dokument te skupne konference, komunike. Mirjana Gross pravi, da je sestavljen v duhu starčevićanske struje pravašev. »Opatijska je rezolucija posve jasno naglasila da Stranka prava ne može biti oruđe velikoavstrijskih krugova«. V dokaz citira prvi in sklepni odstavek komunikeja: — »Posljednih šest mjeseci naši po jeziku srodnicij i susjedi Srbi i Bugari zamjernom požrtvovnošću u nizu krvavih bitaka odkupiše krvlju svoju braću po vjeri i narodnosti i oživotvoriše svoje davne ideale. Te pobjede izazvale su i u srcu hrvatskih otačbenika iskreno oduševljenje ne samo za to, što u njima vide pobjedu narodnog i historičkog prava, nego i za to, što te pobjede dokazuju snagu i malenih naroda kad su organizovani i prožeti živom narodnom svešću. Ta radost nad balkanskim uspjesima, to iskreno oduševljenje i zanos morali bi da budu novim poticalom na ustrajan rad za oživotvorenje hrvatskog historičkog državnog prava i hrvatskog narodnog ujedinjenja.« — »Podučeni gorkim izkustvom, ne polažemo svoje nade u bilo koga izvan hrvatskog naroda, odbijajući svaki pokušaj, da hrvatski narod bude bilo čije silepo protunarodno oruđe, stupajmo napred na dosadanjem svojem državopravnom i narodnom programu, uzdajući se samo u Boga i Hrvate!« Njen splošni komentar pa je: »Vjerovatno su Starčevićanci u vodstvu Stranke prava htjeli u Opatiji ispraviti dojam što ga je izazvala »služnička« »bečka« rezolucija ljubljan-

¹⁷⁸ M. Gross, navedeno delo, 400.

¹⁷⁹ Glej op. 29.

ske konferencije od 20. listopada 1912.«¹⁸⁰ Tudi v svoji knjigi je podobnega mnenja: »Priopćenje Vrhovne uprave sa sastanka bilo je potpuno u starčevićanskom duhu... Izjava je izrazila starčevićanski stav prema balkanskim saveznicima koji je bio potpuno oprečan duhu Ljubljanske deklaracije... Jasno i odrešito starčevićanska rezolucija osudila je i »služništvo« dinastiji«. Potem ko še citira navedeni zaključni stavek o zaupanju samo v boga in Hrvate, meni: »Bio je to više nego jasan otkaz Franji Ferdinandu...«¹⁸¹

Nikakor ne mislimo reči, da hrvaški udeleženci pravaške konferenče v Opatiji, vsaj njihova starčevićanska večina, res niso stali na stališču suverenosti hrvatskega naroda. Opozarjamo samo na to, da tega ni mogoče predstavljati, vsaj neposredno ne, v oprečnost niti z Vseslovensko ljudsko stranko niti z ljubljanskim, hrvaško-slovenskim sestankom in celo s šušteršičem samim ne. Čeprav se navidezno vse tako lepo ujema in čeprav se zdi komunike opatijskega sestanka tako lep sklepni kamen v celotni njeni zgodovinski konstrukciji, pa bi avtorica verjetno stvar drugače prikazala, če bi imela pri roki dostopne vire o konferenci.

»Slovenec« je objavil opatijski komunike v celoti. Objavil je še več. Natisnil je tudi sklepe od skupne konference ločene seje vrhovne uprave SP v Opatiji. Ti sklepi so zadevali politiko stranke v banovini, razmere v stranki v Dalmaciji, jezikovno vprašanje v Istri ter Bosni in Hercegovini, pozitivno stališče do Muslimanov v Bosni in Hercegovini. Zadnji sklep pa se je glasil: »Stranka prava z zahvalnostjo priznava domovinsko požrtvovalno delo Hrvatsko-slovenskega kluba v državnem zboru za odstranitev izvenzakonskega stanja v banovini in vidi v tem prve uspehe pristopa bratov Slovencev v Stranko prava.«¹⁸²

Aprila istega leta, ko je že silil spor med pravaši v javnost, je VLS v svojem glasilu nekajkrat opredelila stališče do Srbov. V polemiki proti trditvam »Slovenskega naroda« je »Slovenec« zapisal: Glede Srbov »je od nekdanj tradicija katoliških Slovencev, da so zastopali stališče, da so Hrvatje in Srbi en sam narod, dasi zastopajo Hrvatje in Srbi popolnoma različni državnopravni cilj. Vendar pa smo vedno naglašali, da treba najti kako skupno podlago med Hrvati in Srbi, da se onemogoči izrabljanje enih proti drugim, kakor je to princip dualistične politike. Kako se bodo Hrvatje in Srbi zedinili, to je pa drugo vprašanje. Med pravaši samimi glede na srbski problem ne vlada popolna enotnost; eni srbske narodnosti na Hrvatskem niti ne priznavajo, drugi pa vneto zagovarjajo slogo z njimi na podlagi enakopravnosti. Naloga Slovencev je kolikor mogoče posredovati.«¹⁸³ V nadaljevanju polemike povzema »Slovenec« svoja pozitivna stališča do Srbov od leta 1876 naprej. Zanimivo je, kako opredeli razliko med svojim stališčem v aneksijski krizi in pa v času balkanskih vojn. V aneksijski krizi je »le obsojal politično strujo velikosrbstva, ki je hotela na škodo hrvatstva doseči svoje državnopravne cilje, ne pa srbskega naroda. Danes, ko je Srbija s staro Srbijo deloma saturirana, deloma pa obrača svoje oči na albansko Adrijo, stoje stvari drugače. Danes je sodelovanje Hrvatov in Srbov v mejah Avstrije lažje mogoče.« To vsekakor niso bila stališča frankovskega pravaštva.¹⁸⁴ Celó »Slovenski narod«, ki si je prizadeval, da bi

¹⁸⁰ M. Gross, Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga..., 58-59.

¹⁸¹ M. Gross, Povjest pravaške ideologije..., 403.

¹⁸² Slovenec, 29. in 31. marec 1913, št. 71. in 72.

¹⁸³ Slovenec, 7. in 9. april 1913, št. 78 in 80.

¹⁸⁴ V praški »Union« je po opatijski konferenci Stjepan Zagorac pisal o vplivu balkanske vojne na Jugoslovane in dopuščal možnost samostojne države habsburških Jugoslovanov, ki bi bila v zvezi z Balkansko zvezo! V vsakem primeru pa je ugotavljal, da je zdaj »velesrbskih aspiracij« konec. — Slovenski narod, 29. marec 1913, št. 71.

svoje klerikalne nasprotnike in njihovo nastopanje v Opatiji kar moči očrnil; je zdaj priznaval: »Naši klerikalci kot Jugoslovani... (so) spremenili svoje stališče nasproti Srbom, jih naenkrat (!) jeli kot enakovredne člane prištevati jugoslovanski zajednici.«¹⁸⁵

Še bolj neposreden pogled v stališča, izražena na opatijski konferenci in v tista vprašanja, ki so v resnici bila sporna, pa daje dokumentacija, ki je na voljo v Zagrebu. Zopet Spinčičevi zapiski. Listki nimajo originalne numeracije, zato je njihov vrstni red nejasen in je za razpored potrebno upoštevati napovedani dnevni red. Ni namen tukaj prikazati in razčleniti celotno, dokaj obsežno razpravljanje. Opozorili bomo samo na momente, ki so pomembni za problematiko pravaško-slovenskoklerikalne zveze.

Zanimiv je Zagorčev uvodni referat, ki podaja historiat pravaškega zedinjenja in tudi označuje pomen zedinjenja z VLS: »Prije 1½ godine dezolatno stanje — raztvorenost. 25/7 11. ujediniła se Stranka prava. Polonyi i Khuen-Hed. cikli prsti i počeli denuncirati. U veljači 1912 predan memorandum kabinet kancelariji i FFdu. — Da su u Beču slušali i razumjeli taj memorandum, nebi sad monarhija doživljavala blamažu za blamažom. — Još bi se što dalo spasiti i kad bi se oživotvorile želje memorandumu — Došao Cuvaj ban — Probudjenje. — Osvještenje. Pakt sa koalicijom. — Komisarijat. Razne skupštine. — Na upit šušteršiča obećaje Stürgkh zauzeti se, da se ukine komisarijat. — U oktobru sjedinjenje Slovenaca za ideje Stranke prava. Zastup. u Beču. Hrvatsko-slovenski klub je veliki uspjeh, (odstranjenje Cuvaja, ako i ne definitivno). Rieči Korošceve, da nećemo pred nikim žacati. — Došao čas: da zahtjevamo svoja prava. Nećemo više moljakati. Zagorac ufa u skoro uživotvorenje. — Prestolonasljednik je rekao prošlih dana u Slavoniji (?), da treba srediti odnošaje u Ugarskoj i u Hrvatskoj. — Već godina traje neustavno stanje. Nije se dizala bura — kako se je svisoka htjelo. Sve smo učinili, da ne dođe do bure. **Za dalje ta peremo ruke. Nećemo miriti.** — Nas će nastojati sada oslabiti intrigama — što nisu mogli silom. Stranka prava hoće se razciepati u Hrvatskoj i Slavoniji...« Zagorac nato razpravlja o razmerah v banovini, poudarja, da se je treba držati pakta s koalicijo pa tudi dobrega razmerja z Muslimani v Bosni. Stranka prava naj protestira proti vladajočim razmeram in odkloni odgovornost za dogajanje v prihodnosti, če se njenim zahtevam ne bo zadovoljilo.

Iz Zagorčevega izvajanja nedvomno izhaja med drugim sledeče: Še vedno stoji na stališču trialističnega memorandumu; stik šušteršiča s predsednikom vlade Stürgkhom, ko ta (najbrž aprila 1912) obljubi zavzeti se za odpravo komisariata v banovini, omenja kot pozitivno in neproblematično dejstvo; v celoti prišteje k pozitivni bilanci zedinjenje s Slovenci v Ljubljani; kot velik uspeh ocenjuje delovanje Hrvatsko-slovenskega kluba na Dunaju, pri čemer vidi odstranitev Cuvaja kot posledico njegovega delovanja; skliče se na radikalno izjavo slovenskega predstavnika. Njegov politični sklep je, da je treba svoje pravice zahtevati, ne več zanje prosjačiti, ostaja pa slej ko prej na stališču trializma. Problem so zanj razmere v banovini, kjer se kažejo znamenja za bodoči razcep Stranke prava.

Zelo značilno je izvajanje neimenovanega predstavnika Dalmacije o razmerah v tej deželi. Njegov glavni poudarek je širjenje srbofilstva tudi med pravaško mladino, pri čemer je zaskrbljen za idejo hrvatskega držav-

¹⁸⁵ Tu je podatek graškega dnevnika rahlo prilagojen avtoričini izhodiščni tezi: Šušteršič memorandumu ni izročil kar prestolonasledniku, marveč le njegovi pisarni. — Grazer Tagblatt, Morgen-Ausgabe, 5. april 1913, št. 92. — Iz Spinčičevih zapiskov razberemo, da je v ta graški list dopisoval frankovec Sachs.

nega prava in prihaja do zaključka: »Pogibel nam prieti sa Balkana, od Srba!« Rešitev vidi v radikalizaciji politike Stranke prava: »Omladina pri- mila bi ruku Stranke prava kad bi njoj ju ova pružila. Ako vidi omladina, da se mi borimo za ideale i da ćemo se do pet, deset, sto godina, ona će uz nas. Mi treba da stvaramo resolucije za rad u budućnosti — a nikakva mo- ljakanja.« Oglasi se Dulibić in opozarja: »Ima u Dalmaciji ne samo srbo- filske, nego i struje koja je nezadovoljna sa savezom sa Slovencima. Pre- poruča, da se što u resoluciji naglasi.«

Sodeč po dnevnem redu je šušteršič govoril za temi izvajanja. To lahko sklepamo tudi iz nekako tolažilnega tona njegovih besed, ki so se nanašale na perspektivnost hrvatskega državnopravnega programa. V začetku svo- jega nastopa je šušteršič apeliral na potrpežljivost pri odpravljanju razlik, zaradi katerih ne kaže biti nervozen: »Ne možemo na jedan put svi biti jednaki. Samo imajmo pred sobom program dr. Ante Starčevića.« V nada- ljevanju obžaluje da so se Slovenci svojčas odločili za lasten knjižni jezik. Glede najnovejšega časa pa meni: »Od kad su u zajednici Slovenska pučka stranka i Hrvatska stranka prava, sve je jače uvjerenje, da Hrvati i Slo- venci mogu (pač: moraju) zajedno živjeti ili umrijeti. Hrvatsko-slovenski klub je izraz te ideje.« Mimogrede omenja, da se je klub »više bavio sa hrvatske stvari nego li slovenske.« Takoj za tem prehaja šušteršič na osrednjo politično temo: »Pitanje gléde, događaja, na Balkanu i gibanja u narodu za srpsku ideju. Tu moramo jasno izraziti svoje stanovište. Mi smo u znamenitoj, historičkoj fazi. Može se napraviti sudbonosnih pogre- šaka. Omladina na svém jugu, i með Slovenci, je kao i hrvatska, te stoji uz srpstvo, uz Balkan. — Naprama tomu valja uzeti stanovište i valja bit jasno, makar pojedini ne bi bili zadovoljni. Prije svega: mi svi smo na- rodna i državopravna stranka. Versko osvjedočenje nečini zapreke. Bio koji vjernik, dobro nam je došao, ako je rođan i za hrvatsko državno pravo. Pozdravlja prvoga Muslimana u našem krugu. Mi smo slobodnimi u pravom smislu rieči. Pitanje srbstva i hrvatstva je najznamenitije. — Srb kao Srb narodno nije naš protivnik, može biti pravaš, tako i Srb pravo- slavni. Srbska državopravna ideja, ta izključuje hrvatsku državnu ideju. — Mi bi mogli reći: hrvatska državna ideja je propala, mi smo državopravno Srbi. Ili pak, hrvatska državna ideja nije propala, hoćemo hrvatsku državu. To nije proti Srbiji niti Crnoj Gori. U hrvat. zemljah nek valja hrvatsko pravo, hrvatska država. Prijateljstvo sa Srbi, da, ali ne zato biti Srbi. Dr. šuš- teršič nije izgubio nadu u hrvatsku državu, jer ima pouzdanja u hrvatski i slovenski narod. Slovenska pučka stranka izvojevala je pobjedu nad svimi protivnici. I hrvatska javnost bila je proti nam. Mi smo se oslonili na naj- jači element: seljački i radnički. Mi smo uz borbu i uztrpljivost pobjedili, al tek posle 20 godina. Tako se može dignuti i hrvatski narod pod svim zemljama. Ne čekajmo od nikud dobrota, od nijednog stranca. Ne razbi- jajmo si glave, što je koja visoka osoba rekla, samo zanašajmo se nase, i radimo za narod. Organizirajmo ga. Poyedati jasno: naš cilj je, da dose- žemo hrv. nar. individualnost. Izključuje one, koji su za srpsku ideju. Slo- venci pučke stranke idu u redovima hrvatske Stranke prava. Pridružili su se ujedinjenoj hrvatskoj Stranki prava.« (Podčrtal J. P.)

V vsem, tem izvajanju vzbuja največjo pozornost dejstvo, da šušteršič v zaključnih stavkih izraža zelo jasno prav tisto, kar je prebrati tudi v za- ključku komunikeja opatijske konference in kar se ocenjuje kot odločilna politična misel tega zborovanja. Prav slovenska stran (poleg šušteršiča sta na konferenci bila navzoča tudi Krek in Brejc) je torej izrekla tisto, kar velja kot odpoved politiki prestolonaslednika! Sicer pa je poglavitna misel

v šušteršičevem izvajanju docela v skladu tudi s siceršnjimi stališči slovenske klerikalne stranke tistega časa: opredelitev za hrvatski državno-pravni program, obenem pa priznanje Srbov in Muslimanov v narodnem in verskem smislu ter sporazum z njimi na temelju njihovega priznanja hrvatske državnosti. Vse to v pozitivnem razmerju tako do Srbije kot Črne Gore. Tudi to stališče je v popolnem skladu s tistim, kar je vseboval komunistična opatijske konference.

Iz zapiskov je videti, da se je debata med udeleženci razvila predvsem o razmerjih v Bosni, kjer neki Hrvatje postajajo srbofilski. Govorili so tudi o sporu v Dalmaciji in še posebej v Dubrovniku. Za naše razpravljanje je zanimivo, da je Akačić, ko je govoril o splošnem položaju v monarhiji, izrazil stališče, da se je treba šele prepričati, da so te razmere »našim odločilnim krugovom izpile mozak.« Spinčić dodaja v oklepaju svoj komentar: »Dakle prijatelj Akačić još nije uvjeren!« Ta moment bo treba upoštevati pozneje, ko spregovorimo o tkim. tripartitnem memorandumu.

Iz navedenega je gotovo vsaj eno: komunike opatijske konference ne izražajo nasprotovanja političnemu konceptu Vseslovenske ljudske stranke, njegova odločilna misel se krije z besedami, ki jih je na konferenci izrekel prav predstavnik te stranke.

Vzavadevi memorandumu je najbolje navesti prikaz Mirjane Gross: »Protivnički je tisk mnogo pisao o nesuglasicama na samoj konferenciji i o zaključku, da se prijestolonasljedniku preda promemoria. Pravaški i klerikalni tisk demantirao je postojanje takva zaključka. Vjerojatno je to bila istina. Ne može se pretpostaviti da bi ista konferencija prihvatila rezoluciju kojom odbija pravo dinastije da isključivo po svom nahođenju rješava hrvatsko pitanje i da se onda u posebnoj predstavi ipak obrati dinastiji. U godinu dana razmaka od zagrebačkog »trijalističkog« sabora na početku 1912. do opatijskog sastanka evolucija starčevićanaca onemogućila je ponavljanje tadašnjeg memorandumu dinastiji. Nema međutim sumnje, da je takva predstava doista postojala, ali čini se, kao ograda manjine od načelnog starčevićanskog »otkaz« prijestolonasljedniku. Nemački nacionalni organ »Grazer Tagblatt« objavio je tekst te »trijalističke« predstave što ju je šušteršič predao prijestolonasljedniku.^{185a} Nepoznati su se potpisnici memorandumu pojavili kao »posljednji predstavnici onog naraštaja koji teži za jamstvom našem nacionalnom opstanku u okviru Habsburške monarhije i služi se prilikom da svog budućeg vladara o tome obavijesti.«¹⁸⁶ V svoji zgodnejši razpravi je avtorica dodala komentar: »To je bio karakteristični ton što su ga pravaši i slovenski klerikalci često upotrebljavali da bi »urazumili« vrhove monarhije.«¹⁸⁷

Iz navedenega ostaja vtis, da so slovenski klerikalci, osebno tudi šušteršič, bili važen faktor pri sestavljanju memorandumu in da so torej oni bili tudi med tistimi, ki so se hoteli distancirati od starčevićanske odpovedi prestolonasledniku. Že v luči navedenih Spinčićevih zapiskov ta domneva ni utemeljena. Sta pa še dva momenta, ki to neutemeljenost dodatno potrjujeta. Najprej je to vsebina samega memorandumu, kakor je bil objavljen v »Grazer Tagblatt«. V njem namreč o slovenskih deželah, o Slovencih in njihovem vprašanju, ni besede. Čisto neverjetno je, da bi Slovenci svojega problema v njem ne omenili, da ne bi izrabili priložnosti, da spet opozorijo na svoje stališče, da naj tudi slovenske dežele postanejo del bodoče jugoslovanske državno-pravne enote. Drugi moment pa je okoliščina, da se odločilne besede o »poslednji generaciji« docela ujemaajo z izjavo, ki jo je

^{185a} M. Gross, Povjest pravaške ideologije, 405.

¹⁸⁷ M. Gross, Hrvatska politika velikaustrijskog kruga, 59.

dal Cezar Akačić na hrvaško-slovenski konferenci 19. oktobra 1912 v Ljubljani in ki jo poznamo iz Spinčičevih zapiskov: »Mi smo možda posljedna generacija koja želi u okviru ove monarhije ostvariti svoje težnje.« Če temu dodamo že znanó dejstvo, da je na opatijski konferenci Akačić še upal na zdravo pamet »odločilnih krogov« monarhije, potem je pač upravičeno domnevati, da je prav on eden avtorjev te spomenice.

Opatijska konferenca torej ne more služiti kot sklepni kamen konstrukciji o emisarskih naklepih VLS nasproti HSP.

In končno, še nekaj o obnašanju VLS v času secesije frankovcev od združene Stranke prava. Mirjana Gross pušča vprašanje, »jesu li frankoklerikalci dogovorili raskol s kršćanskim socialima i generalima,« odprto.¹⁸⁸ Razkola v HSP si pa le ne more razložiti brez tuje zarote: »Kad se pokazalo da svepravaška organizacija ne izvršava svoju ulogu prijestolonasljednikova oslonca pojavila se 1913. koordinirana djelatnost za njezino razbijanje, kao što je 1910—1911 postojalo slično nastojanje za njezino ostvarenje. (Podčrtal J. P.)¹⁸⁹ Ali so pri razbijanju vsepravaške organizacije imeli prste vmes tudi Slovenci oziroma famozni šušteršič? Verjetno avtorica tega ne misli. V nadaljevanju namreč pravi, da se »šušteršičeva koncepcija poklapala, doduše, sa frankoklerikalnom, no vjerojatno je bio na čisto s time da je frankoklerikalna struja među hrvatskim pravašima u manjini i da je igračka u rukama bečkih visokih osoba«. Avtorica pravilno ugotavlja, da slovenski klerikalci niso hoteli sodelovati s kršćanskimi socialci zaradi njihovega nemškega nacionalizma. A vzrok za ravnanje VLS je tudi šušteršič kot premeten izvajalec velikoavstrijske politike: »Medutim, dr. šušteršič nije na to gledao tako jednostavno kao »Reichspost«, niti se slagao sa podupiranjem frankoklerikalne struje protiv starčevićanske. Premda je on... uvijek bio na strani »okviranske« struje u pravaštvu, očigledno je shvaćao da velikoavstrijski krugovi ne mogu staviti sve na jednu kartu, t. j. na frankoklerikalce, jer bi tako izgubili svaki utjecaj na hrvatsku politiku u kojoj starčevićanci imaju važno mjesto.«¹⁹⁰ Z drugimi besedami, šušteršič bi torej v vprašanju odnosa do razcepa v HSP bolje zastopal interese velikoavstrijskega kroga (prestolonaslednika) kot pa ta krog sam!

Gotovo je bilo za starčevićance pomembno, kakšno stališče zavzame VLS ob razdoru v Stranki prava. Cezar Akačić je o tem pisal Spinčiču 26. maja 1913: »Juče odašlasmo Mile i ja pismo dr. šušteršiču u kome ga pozivljemo na sjednicu uprave u Trst dne 1 i 2. lipnja, molbom, da na istu pozove i svoje slovenske drugove iz hrvatsko-slovenskog eksekutivnog odbora. Njihova je prisutnost poradi naše javnosti vrlo nužna, pa Vas stoga ovime u ime prijatelja i u ime svoje molim, da ih nagovorite, da dođu na sjednicu uprave.«¹⁹¹ Ze to pismo dokazuje, da so milinovi izključevali možnost, da bi šušteršič ali sploh slovenski člani skupnega izvršilnega odbora stopili na stran frankovskih secesionistov!

Še ko je »Slovenec« prvič poročal o razkolu v Stranki prava, je bilo očitno, da ni na strani secesionistov: »Frankovci da nameravaju nov kurs pod gesli »čistega hrvatstva« in absolutnega antisrbstva po intencijah Raucha.«¹⁹² List je tudi v celoti objavil izjavo Mileta Starčevića z dne 22. maja kot predsednika vrhovne uprave Stranke prava o okoliščinah secesije.¹⁹³ Iz celotne politike VLS do tega časa bi se dalo sklepati, da je bil

¹⁸⁸ M. Gross, Povjest pravaške ideologije, 408.

¹⁸⁹ M. Gross, isto delo, 406.

¹⁹⁰ M. Gross, Hrvatska politika velikoavstrijskog kroga..., 61.

¹⁹¹ Arhiv Hrvatske, Zapuščina V. Spinčiča.

¹⁹² Slovenec, 20. maj 1913, št. 113.

¹⁹³ Slovenec, 23. maj 1913, št. 115.

razdór v Stranki prava zanjo nezaželen. Državnopravna akcija je bila z razdorom oslabiljena. Šušteršič je moral računati, da bo njegov politični položaj na Dunaju kot predstavnika združenih slovenskih klerikalcev in hrvaških pravašev s tem oslabiljen. Nedvomno je bilo za VLS politično kočljivo, da so frankovci svoje milinovske nasprotnike skušali prikazati kot srbofile. Šušteršič pa ni reagiral tako, da bi se od milinovcev distanciral. Nasprotno, nastopil je v njihovo obrambo in je pred javnostjo skušal zbristati z njih kočljivi »madež« srbofilstva. V tem smislu je napisal svoj znani članek v »Reichspost« (objavljen 30. maja 1913). Obenem je priporočal, naj tudi milinovci sami v tem smislu nekaj store. To razberemo iz pisma, ki ga je pisal 29. maja 1913 Janku Brejcu kot članu hrvaško-slovenskega izvršilnega odbora. Pismo je že odmev Akačičevega vabila, naj se udeleži pravaške konference v Trstu. V njem piše: »Pravaši zborujejo v nedeljo 1. t. m. (pač: prihodnjega meseca) in ponedeljek 2. t. m. v Trstu — Excelsior Palace. Začne se v nedeljo ob 10^a dopoldne. Silno želijo Slovencev zraven. Jaz bi šel, pa imam ministra tu, sedaj ne morem. Povše je bolan, Krek v hribih »unerreichbar«. Prosim te lepo, pojdi Ti gotovo doli in vzemi vse ad referendum. Prav je, pa, da se, kakor nameravajo nekateri, sklene patriotična izjava za monarhijo. Mi moramo gledati, da vsaj večino disidentov pritegnemo zopet v skupno organizacijo. Spor naj se po možnosti poravna. Pazl, kaj rečejo Bosanci.«¹⁹⁴

Sestanek v Trstu Šušteršiču po vsem videzu ni dišal in je tja pošiljal druge. Njegova omemba o nedosegljivosti Kreka potrjuje znano okoliščino, da je v tem času Krek preživljal hudo politično in osebno stisko zaradi napadov proslule Kamile Theimer, pred katerimi je zbežal v gorsko zatišje na Prtovcu. Stranko in njene probleme je prepustil drugim in tako tudi vprašanje odnosov s pravaši. Iz pisma je tudi očitno, da bi Šušteršič želel poravnato pravaškega spora, da pa se je zavedal, da najhujši frankovci na to ne bodo pristali. Vlogo slovenskih predstavnikov v Trstu je omejeval na čisto informativnost, le v zadevi zavračanja frankovskega očitka starčevičancem, da so srbofili, naj bi podprli zamisel nekaterih starčevičancev o patriotični izjavi za monarhijo.

Sestanka v Trstu sta se končno udeležila Korošec in pa Grafenauer. Korošec, ki se Šušteršič nanj ni obrnil, je s tem že prevzel Šušteršičevo vlogo. Leto dni za tem je to dosegel tudi formalno, ko je namesto njega postal predsednik Hrvaško-slovenskega kluba.

»Slovenec« je o sporu v Stranki prava pisal malo, v glavnem le enkrat. V tem pisanju je izrazil podobna stališča kot jih je razložil tri dni pozneje Šušteršič v »Reichspost«. Povedal je, da se VLS v sporu ni opredelila, ker je »zadeva še premalo pojasnjena. VLS ni nikdar pripadala tej ali oni frakciji, temveč je stopila v zvezo le s celokupno, ujedinjeno SP.« Če bi razkol bil dokončen, bi pristojni forum VLS odločil o stališču. Zaenkrat se omejuje na to, da objektivno beleži dejstva o sporu, obenem pa želi, da bi se našli vsi poštene pravaši. »Slovenec« je tudi, podobno kot pozneje Šušteršič v »Reichspost«, zavrnil pisanje nemških listov, češ ni res da bi razlog spora bilo srbsko vprašanje: »Še opatijski sestanek je pokazal popolno edinost vseh pravašev cele monarhije v presoji srbskega vprašanja. Cela stranka — Hrvati in Slovenci — je slovesno, soglasno manifestirala za politično hrvatsvo zoper politično srbstvo.«¹⁹⁵

Mirjana Gross meni, da Šušteršičeva (in Slovenčeva) trditev, da ni bilo srbsko vprašanje razlog spora, ni točna ter da je razloge razkola »upravo

¹⁹⁴ Fran Erjavec, Zapuščina. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Rokopisni oddelek.

¹⁹⁵ Slovenec, 27. maj 1913, št. 118.

on mora dobro poznavati.¹⁹⁶ Vse v okviru izhodiščne teze o specialni vlogi šušteršiča v zadevah hrvaškega pravaštva. Dokaza pa ni. Pri tem pa popolnoma drži, kar je trdil šušteršič, da v Opatiji ni bilo med udeleženci nobenih divergenc kar zadeva opredelitev za hrvatsko državno pravo. Tisto, kar je »Slovenec« sam navedel kot razlog razkola, namreč frankovsko »čisto hrvatstvo« in absolutno antisrbstvo, se pa državnega prava ni tikalo. Tukaj so med pravaši samimi že nastajale globoke razlike, ki so ostale tudi še po tem, ko ni bilo več ne »okvira« ne habsburških dinastov.

Pozneje izpričana večja afiniteta šušteršiča do frankovcev ni nastajala zaradi njihovega odnosa do Srbov, temveč zaradi odnosa do dinastije in njene države. Ta afiniteta se je zato udeležila šele v trenutku, ko se je vprašanje »okvira« prvič zares postavilo. Ta trenutek pa je bil šele sarajevski atentat. Tedaj so frankovci izrazili solidarnost s šušteršičevim vojnopatriotskim in protisrbskim nastopom. Svoje mnenje, da je na Hrvatskem »edina, pomenljiva stranka frankovska« je izražal škofu Jegliču šele 8. novembra 1915.

Nedvomno je nagnjenost k takšnim stališčem pri šušteršiču obstajala že v letu 1913. Toda politično se ni aktivirala. Nasprotno, šušteršič je bil v tem letu in vse do sarajevskega atentata v očitni defenzivi pred drugimi tokovi v SLS. Krek osebno je bil sicer tja do konca leta 1913 zaradi že omenjene afere Theimer politično in osebno skrhan, a si je vendarle opomogel. Tako si Jeglič že 10. novembra 1913 zapisuje v dnevnik, da ne more izpolniti svojega namena, da bi Kreka »porinil v pokoj« in to »radi dobrega imena, ki ga ima pri ljudstvu«. V letu 1914 do vojne je šušteršič ohranjal svoj položaj načelnika stranke skoraj le še ob podpori škofa Jegliča. Kljub tej podpori je izgubil položaj predsednika Hrvaško-slovenskega kluba. Ko se je po žitnikovi smrti izpraznil notranjski mandat, sta Andrej in Janez Kalant začela akcijo, da bi kandidaturo za ta mandat prevzel Janko Brejc, ki bi potem prevzel šušteršičev položaj načelnika stranke.¹⁹⁷ Ta načrt se je izjalovil, ker Brejc na kandidaturo ni pristal in ker je posegel vmes sam škof. Janezu Kalanu je naravnost prepovedal politično delovanje in tako rešil šušteršiča. Ni ga rešil kak prestolonaslednik¹⁹⁸, šele smrt nadvojvode in vojna sta šušteršiču omogočila, da spet zategne vajeti v stranki.

Najpomembnejše je to, da je VLS tudi potem, ko je razcep med banovinskimi pravaši postal dokončen, ohranila zvezo z združeno Stranko prava in s tem tudi s starčevčanci.¹⁹⁹ Nedvomno je eden prvih in najvažnejših razlogov za to bil Hrvatsko-slovenski klub na Dunaju. V nasprotnem primeru bi VLS prišla v nasprotje s stališčem hrvatskih članov kluba in ta bi se razbil. Dejstvo, da je klub ostal, je treba ocenjevati kot enega pomembnih dosežkov pravaško-slovenskoklerikalnega zedinjenja leta 1912. To je bil dosežek, na podlagi katerega se je potem razvila jugoslovanska državno-pravna akcija v letih svetovne vojne.²⁰⁰

Že v začetku smo izrazili prepričanje, da je jugoslovanska politična izkušnja, ki so si jo po dejavnosti VLS v zvezi s HSP pridobile tako slovenske kot tudi hrvaške množice, pomemben dejavnik jugoslovanskega gibanja, ki je pripomogel k spremembi v stališčih nekdanjih nosilcev »novega kurza«, zlasti Trumbića in Šupila, do Slovencev. Oba sta v pritegnitvi Slovencev in njihovega narodnega vprašanja konec 1914 in pozneje videla bistven

¹⁹⁶ M. Gross, Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga, 61, in Povijest pravaške ideologije, 408.

¹⁹⁷ Pismo J. Kalana z dne 16. februarja 1914 Janku Brejcu. Zapuščina F. Erjavca, NUK. — Dr. Ignacij Žitnik je umrl 28. decembra 1913. Nadomestne volitve na Notranjskem so bile 19. maja 1914.

¹⁹⁸ A. Jeglič, Dnevnik, 5. julij 1914.

¹⁹⁹ J. Pleterski, Trializem pri Slovenceh..., 172.

²⁰⁰ Janko Pleterski, Prva odločitve Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914—1918 (Ljubljana 1971). — Srbohrvaška izdaja, Nolit, Beograd 1976.

pogoj za to, da more gibanje za jugoslovansko združitev zajeti tudi Hrvate in posebno še bansko Hrvatsko. V takšnem prepričanju ju je gotovo utrdilo še dejstvo, da je medtem svoje gledanje na vprašanje Slovencev spremenil tudi stari britanski poznavalec in propagandist jugoslovanskega vprašanja R. W. Seton-Watson. V svoji spomenici Foreign Officeu z dne 1. oktobra 1914 je v nasprotju s svojim pred vojno objavljenim mnenjem, da Slovenci pri jugoslovanski združitvi ne pridejo v poštev, razlagal nujnost, da ta združitev obseže tudi celoto Slovencev: »Nobena ureditev ne bo popolna, če bo prezrla Slovence... Oni morajo deliti usodo svojih hrvatskih in srb-skih sorodnikov.« Za našo temo je zanimivo, kako Seton-Watson svoje novo stališče podkrepljuje: »Morda je najbolj čudovita poteza celotnega gibanja ravno način, kako je zajelo Slovence, ki so med vsemi južnimi Slovani zemljepisno najbolj oddaljeni od Srbije, ki govore različno narečje in ki so vedno bili posebno vdani katoliki, z ultramontanskimi nagnjenji. Pa vendar prekašajo ravno klerikalni Slovenci v svojem srbofilskem navdušenju in v svojih sanjah o združenju celo Hrvate.«²⁰¹

Nedvomno je prav pod vtisom politične izkušnje iz zveze VLS s HSP nastal tisti aksiomatični poudarek, ki ga je vsebovalo med vsemi prvo poblastilo, ki ga je Trumbić in njegov krog dobil iz domovine. Primorski slovenski in hrvatski politiki, ki z izjemo istrskega državnozborskega poslanca Matka Mandića niso pripadali zvezi VLS-HSP, so 11. februarja 1915 Trumbiću naročali, naj v svoji dejavnosti »pri vsaki priložnosti poudarja neolčljivost vseh slovenskih in hrvaških pokrajin.«²⁰²

Tu je seveda še vrsta vprašanj, ki bi jih bilo treba v tej zvezi obdelati. Tu je vprašanje Krekovih nazorov glede pravice narodov do samoodločbe, tu je vprašanje, kaj pravzaprav pomeni hrvatsko-slovenski katoliški shod poleti 1913 v Ljubljani, tu je vprašanje radikalizacije v slovenskem in jugoslovanskem smislu v vrstah klerikalne dijaške in študentske mladine, tu gre tudi za stališča slovenskega krščansko socialnega delavstva, za stališča kulturnih delavcev tega tabora in še za marsikaj. To spada že v širšo zgodovinsko razčlemba. Že to, kar je bilo ugotovljeno v našem razpravljanju pa zadostuje za spoznanje, da je zvezo Stranke prava in Vseslovenske ljudske stranke treba raziskovati kot pojav v narodnem gibanju tako Hrvatov kot tudi Slovencev. Probleme hrvaškega kot tudi slovenskega narodnega gibanja je mogoče zadovoljivo pojasnjevati iz njihove lastne logike in iz družbenega značaja vodilnih sil ter njihovega dialektičnega razmerja do temeljnih množic. Kriterij more biti predvsem le odnos do teženj in interesov teh temeljnih množic naroda. Odnos do habsburškega »okvira« pride v poštev šele v funkciji prvega merila. Tudi »visoka politika« more pojasniti samo posamezne pojave v dogajanju, ne more pa pojasniti, kar izvira iz narave narodnega gibanja samega. Če pa se jemlje kot glavni motiv, mora pripeljati do popačene podobe.

Zusammenfassung

DIE KOALITION DER GESAMTSLOWENISCHEN VOLKSPARTEI MIT DER KROATISCHEN RECHTSPARTEI IN DEN JAHREN 1912—1913

Janko Pleterški

Ein wichtiges Kapitel der jugoslawischen Bewegung bei den Slowenen bedeutet auch die Tätigkeit der slowenischen klerikalen Partei bei der Suche nach politischen Beziehungen in kroatischen Ländern dies und jenseits der dualistischen

²⁰¹ R. W. Seton-Watson, Korespondencija, I, 184.

²⁰² Dragovan Sepić, Misija Carla Gallija u Trstu; v: Anali Jadranskog instituta 2 (Zagreb 1958), 74. — Isti avtor, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918 (Zagreb 1970), 48.

österreichisch-ungarischen Grenze sowie in Bosnien und der Herzegowina. Die politische Tätigkeit dieser Partei griff nicht über die Staatsgrenzen der habsburgischen Monarchie sowie auch nicht nach Wojwodina über. Eine territorial so begrenzte Tätigkeit kann nur bedingt als jugoslawisch bezeichnet werden, nur im Sinne einer Stufe im Jugoslawismus, ähnlich wie Stufen im Jugoslawismus auch bei anderen gleichzeitigen politischen Programmen und Aktionen anderswo festgestellt werden können, die sich nur auf einige Völker begrenzen und nicht mit den Slowenen rechnen. Der gesellschaftliche Charakter der slowenischen klerikalen Partei war widersprüchlich, die Partei enthielt auch politische Elemente, die mit dem Klerikalismus selbst nicht zu vereinbaren waren, wodurch erklärt wird, warum auch die Tätigkeit dieser Partei als ein Teil der bürgerlichen Politik bei den Slowenen beurteilt werden muß.

In der Geschichte der politischen Beziehungen der slowenischen klerikalen Partei mit den jugoslawischen Ländern der habsburgischen Monarchie fällt der Entstehung der Koalition der Gesamtslowenischen Volkspartei mit der Kroatischen Rechtspartei vom 20. Oktober 1912 eine zentrale Bedeutung zu. In der slowenischen Geschichtsschreibung wurde dieser Vorgang bisher nicht eingehend bearbeitet, in der kroatischen hat ihn Prof. Dr. Mirjana Gross in einer Reihe von Abhandlungen und Monographien in den Jahren von 1960 bis 1973 näher behandelt. Ihre Forschungen hat sie dem besonderen Interesse für die Politik des Thronfolgers Franz Ferdinand und des sogenannten großösterreichischen Kreises in Wien (vor allem der Partei der deutschen Christlich-Sozialen) in Bezug auf die Kroaten untergeordnet. Von diesem Standpunkt aus sieht sie die trialistische Aktion der Gesamtslowenischen Volkspartei nicht als eine autonome Erscheinung in der nationalen Bewegung der Slowenen wie auch der Kroaten, die durch eine eigene Logik, den gesellschaftlichen Charakter der führenden Mächte und durch deren Verhältnis zu den breiten Volksmassen hervorgerufen wurde, sondern als Folge des Versuchs des Thronfolgers, sich in Kroatien eine politische Stütze in der vereinten Rechtspartei zu schaffen, die sich durch die Tätigkeit der slowenischen Klerikalen seinen Plänen anpassen sollte.

Der Verfasser dieser Abhandlung versucht, die Politik der Gesamtslowenischen Partei zu erforschen und sie als einen Teil der slowenischen nationalen Bewegung zu analysieren. Dabei ist für ihn vor allem jene Feststellung wichtig, daß die jugoslawische politische Erfahrung, die sowohl die Slowenischen als auch die kroatischen Volksmassen durch die Tätigkeit der Gesamtslowenischen Volkspartei im Zusammenhang mit den Anhängern der Rechtspartei gemacht hatten, ein wesentlicher Faktor war, ohne den die jugoslawische Bewegung während des Weltkrieges wie auch die Veränderungen, die in den Jahren von 1907 bis 1914 in den Standpunkten von Vertretern des neuen politischen Kurses gegenüber den Slowenen eingetreten sind, nicht zu verstehen wären. Diese kroatischen Politiker sind 1914 nämlich schon unwiderruflich entschlossen, auch die kroatisch-serbische Politik in den kroatischen Ländern solle für die Beteiligung der Slowenen und ihres ethnischen Gebietes an der jugoslawischen Verselbständigung eintreten.

Der Verfasser weist auf die Unterschiede hin zwischen der großösterreichischen Konzeption des Thronfolgers Franz Ferdinand und der trialistischen Idee der Anhänger der Kroatischen Rechtspartei wie auch der slowenischen Klerikalen, die sich schon seit Ende des 19. Jahrhunderts dem kroatischen Staatsrecht angeschlossen haben. Vom Standpunkt der Slowenen aus gesehen ist die wichtigste Frage die, ob auch ihnen das Recht gewährt sein wird, mit ihrem Gebiet ein Teil des neuen Staatskörpers zu werden. Niemand in Österreich (weder die Staatsspitzen und die Regierung noch die deutschen Christlich-Sozialen) ließ die Möglichkeit zu, daß in der eventuellen südslawischen Staatseinheit auch die Slowenen beteiligt sein könnten. Das ist auch eine breitere Erklärung der Tatsache, daß die »Militärkanzlei« des Thronfolgers mit den Slowenen überhaupt keinen Kontakt unterhielt.

Der Verfasser gibt eine kurze Übersicht der Problematik der Beziehungen der slowenischen klerikalen Partei mit den Kroaten im vorangehenden Zeitabschnitt und stellt dann fest, daß der Prozeß der Vereinigung der kroatischen Rechtsparteien in den Jahren 1909—1911 selbständig vor sich ging, ohne daß die slowenische klerikale Partei eine anregende oder sogar führende Rolle dabei gespielt hätte. Der Austritt der Reichsratsabgeordneten der Rechtspartei Dalmatiens aus dem liberalen Reichsratsklub und ihr Beitritt zu dem Klub der slowenischen Klerikalen (am 29. November 1910), der vom Gesichtspunkt der slowenisch-kroatischen Annäherung zwischen den Klerikalen und den Anhängern der Rechtspartei gesehen, ein Ereignis von größter Bedeutung war, ging ohne Zweifel auf eine

selbständige Entscheidung der dalmatinischen Anhänger der Rechtspartei zurück, die damit offensichtlich ihre neue politische Taktik zum Ausdruck bringen wollten. Ebenso aus eigenem Antrieb traten dann noch die kroatischen Abgeordneten Istriens dem slowenischen klerikalen Klub bei. Die Verbindung all dieser Kroaten mit der Gesamtslowenischen Volkspartei im »Kroatisch-slowenischen Klub« blieb trotz einiger kritischer Momente bis ans Ende des österreichischen Parlaments bestehen. Im Jahr 1917 bildete er den Kern, um den sich alle jugoslawischen Reichratsabgeordneten im Jugoslawischen Klub versammelten. Das beweist; daß der Übertritt im Jahr 1911 eine politische Tat von tieferer Logik war und daß er ein politisches Grundinteresse ausdrückte. Die Verbindung der dalmatinischen und istrischen Anhänger der Rechtspartei mit den slowenischen Klerikalen im Reichsrat war jenes entscheidende Glied, über das sich in den folgenden zwei Jahren der Bund zwischen der Gesamtslowenischen Volkspartei und der Kroatischen Rechtspartei entwickelte. In der Zeit des Vertragsabschlusses zwischen der Kroatischen Rechtspartei und der Kroatisch-serbischen Koalition (im Frühjahr 1912) waren die Beziehungen zwischen den Anhängern der Rechtspartei und der Gesamtslowenischen Volkspartei erst im Anfangsstadium und haben nicht einmal die Stufe wechselseitiger Benachrichtigung über wesentliche politische Entscheidungen erreicht. Deswegen fühlte sich die Gesamtslowenische Volkspartei im Entscheiden über ihre Taktik noch vollkommen selbständig. Eben das löste aber schon bald darauf eine Krise im Verhältnis zwischen den Anhängern der Rechtspartei und der Gesamtslowenischen Volkspartei aus, nämlich anlässlich der Frage der Obstruktion im Wiener Parlament gegen die Suspendierung der Verfassung in der Banschaft Kroatien und die Ausrufung eines Kommissariats. Andererseits forderte auch das an den Monarchen gerichtete Memorandum der vereinten Kroatischen Rechtspartei vom 11. Januar 1912 (»die trialistische Denkschrift«) keine slowenischen Länder für die kroatische Staatseinheit. Die Aufnahme dieser Forderung in das unmittelbare Programm der kroatischen Anhänger der Rechtspartei war erst ein Ergebnis weiterer politischer Beziehungen zu der Gesamtslowenischen Volkspartei.

Das Einsetzen des Kommissars in der Banschaft Kroatien forderte eine Aktion des Kroatisch-slowenischen Klubs in Wien. Die slowenischen Klerikalen legten in dieser Etappe ihre Taktik gemäß zwei grundlegenden politischen Erwägungen zu recht: erstens betrachteten sie die Verschärfung der Krise des Dualismus als den Anfang einer großen Staatskrise, die zur Föderalisierung Österreichs führen sollte, und zweitens, in der kommenden Krise müßten der Monarch und der Thronfolger vor allem in Fragen des Militärs unterstützt werden, weil dies ein Hebel für das Oktroyieren von Verfassungsänderungen sein könnte. Darüber hinaus sei ihrer Meinung nach die militärische Kraft Österreichs für die Slowenen als Schutz vor italienischen Aspirationen notwendig. Deswegen nahm der Kroatisch-slowenische Klub die Obstruktion der Arbeit im Reichsrat nicht vor, obwohl die dalmatinischen liberalen Reichsratsabgeordneten dies wünschten. Anstatt dessen entschied sich der Klub für eine Interpellation an die Regierung (am 18. April 1912) und begnügte sich mit der Antwort des Ministerpräsidenten Stürgkh. Solche Taktik löste schon damals schwere, auf den Klub und seinen Leiter Dr. Ivan Šušteršič gerichtete Vorwürfe aus. Die Entscheidung des Klubs gegen die Obstruktion kann nur dann befriedigend erklärt werden, wenn man auch die Verhältnisse in der kroatischen Politik berücksichtigt, denn die Initiative der dalmatinischen Abgeordneten für diese Obstruktion in Wien war kein isoliertes Unternehmen, sie war als ein Teil der allgemeinen nationalen Aktion der Kroaten auf den beiden Seiten der dualistischen Grenze, auch auf der ungarischen Seite, gemeint. Diese Aktion sollte auf der einen Seite von den Slowenen unterstützt werden, auf der anderen aber von den Serben in den kroatischen Ländern, manifestativ auch in Bosnien und der Herzegowina. Šušteršič wies den Vorschlag für die Obstruktion nicht direkt zurück, er bestand aber darauf, daß über die Taktik der gesamte Kroatisch-slowenische Klub entscheide. Im Gegensatz dazu war es in Zagreb nicht einmal möglich, die Kroatisch-serbische Koalition für eine gemeinsame Beratung über die Taktik, in Wien zu gewinnen, und erst recht nicht für eine parallele Protestaktion in Budapest. Deswegen gab dann der Kroatisch-slowenische Klub seine Stimme anstatt für die Obstruktion für die Interpellation ab.

Auf diese Entscheidung folgte dann eine Polemik gegen die Taktik des Kroatisch-slowenischen Klubs; doch wurde die Annäherung zwischen den Anhängern der vereinten Rechtspartei und den slowenischen Klerikalen dadurch nicht gehemmt. Im Gegenteil, gerade zu dieser Zeit wurde bei den Anhängern der Rechtspartei der Entschluß reif, sich auch organisatorisch mit der slowenischen kleri-

kalen Partei zu verbinden. Die Tendenz nach dieser Annäherung wurde auch noch nach dem 22. Juni 1912, als der Kroatisch-slowenische Klub für die Militärreformen abstimmt, bestätigt. Damals war, ebenso wie noch nach den Balkankriegen, eine auf einem direkten Widerstand gegen den Monarchen und die Monarchie beruhende Aktion der bürgerlichen Parteien, sogar auf der kroatischen Seite, unvorstellbar. Inwiefern es um die Dilemmas der Anhänger der Rechtspartei ging, ob mit den Slowenen ohne die Serben, oder ob mit den Serben ohne die Slowenen, so würden sie nicht durch die Gesamtslowenische Volkspartei geschaffen, letztere lehnte die Serben nicht ab. Ihr durchwegs loyales und zugleich optimistisches Verhältnis der habsburgischen Monarchie gegenüber konnte dies auch nicht verursacht haben. Alles weist darauf hin, daß sich die Rechtspartei bewußt dagegen wehrte, daß ihr ein solches Dilemma von irgendjemand aufgedrängt würde. Dafür spricht auch die Tatsache, daß gerade damals die letzte entscheidende Etappe in der organisatorischen Verbindung der Kroatischen Rechtspartei mit der Gesamtslowenischen Volkspartei beginnt.

Das kroatisch-slowenische Zusammentreffen am 18. und 19. September 1912 in Opatija beschloß, daß ein kroatisch-slowenischer Vollzugsausschuß zu gründen und eine gemeinsame politische Versammlung am 20. Oktober desselben Jahres in Ljubljana einzuberufen sei. Der Verfasser hat sich bei der genauen Durchsicht und Analyse der gemeinsamen Treffen und der dabei gefaßten Beschlüsse, vom Treffen in Opatija bis zu dem in Triest am 1. Juni 1913 (schon nach der erneuten Spaltung in der Kroatischen Rechtspartei) — nicht nur auf die Presse gestützt, sondern auf die Aufzeichnungen eines Teilnehmers an diesen Treffen, des kroatischen Politikers aus Istrien Vjekoslav Spinčić. All dem kann entnommen werden: daß den Anhängern der kroatischen Rechtspartei nicht irgendwie suggeriert wurde, sich infolge von höheren Interessen mit den slowenischen Klerikalen zu vereinen; diese aber forderten nicht, daß der Klerikalismus die Grundlage ihrer Vereinigung sein müsse. Die Frage des Verhältnisses der Anhänger der Rechtspartei zu den Serben und Mohammedanern wurde ihnen frei gelassen, von der Frage des »Rahmens« war wenigstens anfangs keine Rede, weil dieser so selbstverständlich war. Die auf der kroatisch-slowenischen Manifestation am 20. Oktober 1912 in Ljubljana angenommene Resolution wurde schon früher, am 9. Oktober in Wien gemeinsam verfaßt. Sie lautete: »Wir erklären, daß wir, Kroaten und Slowenen, eine nationale Einheit bilden. Infolge dessen wollen die Anhänger der Rechtspartei und der Gesamtslowenischen Volkspartei gemeinsam im Geiste des Programms der Rechtspartei, und dessen Richtung einhaltend für die Einheit, die Rechte und für eine freie Entwicklung des kroatisch-slowenischen Volkes im Rahmen der habsburgischen Monarchie wirken. Wir sind uns bewußt, daß die kroatisch-slowenischen Länder von entscheidender Bedeutung für die Position der Monarchie als einer Großmacht sind, und wie wir uns unserer Pflichten gegenüber der Monarchie bewußt sind, so fordern wir, entschlossen und erwarten, daß sich auch die Monarchie ihrer Pflichten unserem Volke gegenüber bewußt wird.«

Auch in Ljubljana willigten die Anhänger der Rechtspartei in die gemeinsame, schon besprochene Resolution ein; doch veröffentlichten sie außerdem noch eine besondere in Form eines Kommuniqués der höchsten Verwaltung der Rechtspartei. Die Meinungsverschiedenheiten gingen auf den in der Zwischenzeit ausgebrochenen Krieg des Balkanbundes gegen die Türkei zurück. Die separate Resolution der Rechtspartei unterschied sich vom der gemeinsamen darin, daß sie viel länger war, daß sie Angehörige anderer Religionen erwähnte, daß sie besonders den Schmerz wegen der Zerstückelung des Königreichs Kroatien ausdrückte; wobei nicht klar war, ob sie damit auch die slowenischen Länder meinte; daß sie das Wort »Rahmen« mied, obwohl sie die Legitimität der habsburgischen Dynastie anerkannte und auch das Bewußtsein ihrer Pflichten ihr gegenüber ausdrückte. In der separaten Resolution wurde jedoch kein Ausdruck der Sympathie für die Balkanverbündeten gegeben, in der Debatte auf dem Treffen in Ljubljana kam auch keine Forderung nach einer solchen Aussage vor. Darüber war erst später, auf der Sitzung des Vollzugsausschusses der kroatisch-slowenischen Partei am 10. Oktober 1913 in Opatija, die Rede.

Die Beschlüsse der kroatisch-slowenischen Konferenz in Ljubljana sind das geblieben, wozu sie auch konzipiert wurden: die Plattform der parteilich begrenzten kroatisch-rechtsparteilichen und slowenisch-klerikalischen Aktion, die oppositionell gegen das dualistische System gerichtet werden sollte, in dem Maße, wie dieses durch Regierungsfaktoren in Wien, Budapest und in den einzelnen jugoslawischen Ländern der Monarchie dargestellt wurde, nicht aber gegen die Monarchie als solche und auch nicht die Dynastie. Die Aktion wurde vor allem zu dem

Zwecke konzipiert, daß eine Wiederherstellung der Verfassungsverhältnisse in der Banschaft erreicht würde, und daß man sich auf die erwartete Verschärfung der Krise des Dualismus vorbereiten würde, wenn die Frage einer Reform der Monarchie im Sinne ihrer Föderalisierung aktuell werden würde. Die politische Tragweite der Aktion war durch ihre rechtsparteiliche Grundlage begrenzt. Diese hatte eine Reihe positiver Eigenschaften: sie enthielt die wesentliche Forderung nach Eigenstaatlichkeit, der kroatischen Politik ließ sie freie Hand im Zusammenhang mit dem ungarisch-kroatischen Vertrag, als die einzige riß sie programmäßig die Mauer zwischen den Kroaten und den Slowenen nieder. Sie hatte aber auch schwerwiegende Mängel: sie wirkte sich auf die Orientierung, die alle jugoslawischen Völker betreffenden Probleme gemeinsam als Ganzes zu lösen, hindernd aus, und war dem zufolge nur bedingt jugoslawisch!

Nach dem Treffen in Ljubljana wurde der Schwerpunkt der rechtsparteilich-slowenischen politischen Zusammenarbeit wieder zurück nach Wien, in den Kroatisch-slowenischen Klub im Reichsrat verlegt. Der Klub entwickelte eine oppositionelle Tätigkeit im Sinne eines Protestes gegen die Unterdrückung der Kroaten in der Banschaft und in Dalmatien sowie der Slowenen in der Steiermark und in Kärnten. Der Klub stimmte seine Taktik im Zusammenhang mit dem Kommissariat in Kroatien auf Informationen ab, die Šušteršič — im vollen Einvernehmen mit dem Klub — vom Regierungsvorsitzenden Stürgkh erhielt. Als sich herausgestellt hatte, daß Stürgkhs tröstliche Ansagen nicht hielten, bot Šušteršič am 12. November 1912 seinen Rücktritt als Klubvorsitzender an. Damit wandte er die persönliche Verantwortung für die Obstruktion, für die sich der Klub in jener Zeit oft entschlossen hatte, von sich ab. Als am 5. Dezember 1912 um die Frage der Obstruktion gegen den Militärhaushalt ging, verließ Šušteršič den Klub, ohne Erklärung und auch ohne dessen Zustimmung dazu bekommen zu haben. Das war der Anfang seiner späteren Amtsenthebung (am 4. März 1914).

Die oppositionelle Taktik des Kroatisch-slowenischen Klubs wirkte sich auch auf die Sitzung des kroatisch-slowenischen Vollzugsausschusses am 10. Januar 1913 in Opatija, wo sich eine Übereinstimmung der Standpunkte in allen, auch den heikelsten politischen Fragen zeigte, günstig aus. Die Grundlage für diese Übereinstimmung hatte jedoch auch breitere Ausmasse. Anlässlich der Ereignisse während des Balkankriegs stellte sich heraus, daß es zwischen der Stimmung breiter, für die Gesamtslowenische Volkspartei wählenden Volksmassen und der nationalradikalen Stimmung der Dalmatiner keinen wesentlichen Unterschied gab. Šušteršič versuchte dem Schreiben des Parteiorgans entgegenzuwirken und die oppositionelle Haltung des Kroatisch-slowenischen Klubs zu mildern. Doch auch er selbst mußte sich der radikaleren Stimmung der Volksmassen sowie einem größeren Teil seiner Parteigenossen anpassen. Deswegen hatte die slowenische Seite in der kroatisch-slowenischen Partei keine hemmende Rolle, was im Gegensatz zu dem Eindruck ist, den Mirjana Gross gewonnen hat.

Dasselbe gilt auch für die Zeit der letzten und wichtigsten Konferenz der Anhänger der Rechtspartei vor der erneuten Spaltung in der Kroatischen Rechtspartei, der Konferenz, die am 27. und 28. März 1913 in Opatija stattfand. Der entschlossene Standpunkt der auf der Konferenz die Mehrheit bildenden Angänger Starčevićs, die auf der Souveränität für das kroatische Volk bestanden, kann nicht in den Gegensatz zu den Standpunkten der Gesamtslowenischen Volkspartei gestellt werden. In seinem Auftritt auf der Konferenz drückte gerade Šušteršič sehr eindeutig das aus, was im Schlußkommuniqué der Konferenz als der entscheidende politische Gedanke der Versammlung beurteilt werden kann und was vielleicht als eine Absage an die Politik des Thronfolgers gesehen werden könnte: (»Warten wir nicht auf Wohltaten von irgendwoher, von keinem Fremden. Zerbrechen wir uns nicht den Kopf darüber, was eine hohe Person gesagt haben mag, berufen wir uns auf uns selbst...«). Die Standpunkte der Gesamtslowenischen Volkspartei in dieser Zeit waren folgende: die Entscheidung für das kroatische staatsrechtliche Programm, das als Programm für die Gründung der jugoslawischen föderalen Einheit aufgefaßt wurde, deswegen auch die Anerkennung der Serben und der Mohammedaner sowohl im nationalen wie auch im religiösen Sinn, und ein Abkommen mit ihnen auf Grund ihrer Anerkennung der kroatischen Staatlichkeit. Dies alles im positiven Verhältnis sowohl zu Serbien als auch zu Montenegro. Das Kommuniqué der Konferenz von Opatija drückte keinen Widerstand gegen das politische Konzept der Gesamtslowenischen Volkspartei aus.

Die Spaltung zwischen den Anhängern der Rechtspartei in der Banschaft war für die Gesamtslowenische Volkspartei unerwünscht. Die staatsrechtliche Aktion wurde durch die Spaltung geschwächt. Šušteršič wünschte, daß der rechtspartei-

liche Zwist beigelegt würde, er wußte aber auch, daß die extremen Anhänger Franks darauf nicht eingehen würden. Die Rolle der slowenischen Vertreter auf der Konferenz der Anhänger der Rechtspartei in Triest wurde von ihm auf eine Information begrenzt, er unterstützte aber die Idee von einer patriotischen Erklärung für die Monarchie, mit der einige Anhänger Starčevićs den Vorwurf der Anhänger Franks, sie wären Serbophilen, zurückweisen wollten. Die Gesamtslowenische Volkspartei hielt sich aus dem Streit heraus, sie betonte, sich mit der gesamten, vereinten Rechtspartei vereint zu haben. Die später bekundete größere Affinität Sušteršičs zu den Anhängern Franks entstand nicht wegen ihres negativen Verhältnisses zu den Serben, sondern wegen ihres positiven Verhältnisses zur Dynastie und deren Staat. Diese Afinität wurde erst in dem Augenblick in die Tat umgesetzt, als die Frage des »Rahmens« das erste Mal wirklich und tatsächlich gestellt wurde. Dieser Augenblick ist mit dem Attentat von Sarajewo gekommen. Die Gesamtslowenische Volkspartei blieb auch dann, nachdem die Spaltung zwischen den Anhängern der Rechtspartei endgültig wurde, mit der vereinten Rechtspartei und dadurch auch mit den Anhängern Starčevićs in Verbindung. Ohne Zweifel bildete der Kroatisch-slowenische Klub in Wien einen der ersten und wichtigsten Gründe dafür. Die Tatsache, daß der Klub bestehen blieb, muß als eine der bedeutendsten Errungenschaften der Koalition der Kroatischen Rechtspartei mit den slowenischen Klerikalen im Jahr 1912 gesehen werden. Der Verfasser ist davon überzeugt, daß gerade unter dem Einfluß der politischen, auf die Verbindung der Gesamtslowenischen Volkspartei mit der Kroatischen Rechtspartei zurückgehenden Erfahrung die erwähnte Veränderung in den Standpunkten der ehemaligen Vertreter des »neuen Kurses«, vor allem Trumbićs und Supilos, in Bezug auf die Slowenen eingetreten ist. Die beiden sahen im Heranziehen der Slowenen und ihrer nationalen Frage Ende 1914 und später schon eine wesentliche Bedingung dafür, daß die Bewegung für die jugoslawische Vereinigung auch die Kroaten und noch besonders die Banschaft Kroatien umfassen könne. Daher jene axiomatische Betonung der Untrennbarkeit aller slowenischen und kroatischen Länder, die wir in der ersten Phase der Gestaltung der Aktion der jugoslawischen politischen Emigration in der Zeit des ersten Weltkrieges in den Jahren 1914 und 1915 vorfinden.

Na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo (PZE za zgodovino Filozofske fakultete, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: 22 121 int: 209) lahko naročite še večino letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih številk »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo«, (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 5 din	GMDS 17/1936 — 10 din
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 18/1937, št. 1-2 — 10 din
GMDS 4-6/1923-25 — 2 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — 10 din
GMDS 7-8/1926-27 — 5 din	GMDS 19/1938, št. 1-2 — 10 din
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — 10 din
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 20/1939 — 20 din
GMDS 11/1930 — 50 din	GMDS 21/1940 — 10 din
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — 10 din
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 5 din
GMDS 14/1933 — 30 din	GMDS 23/1942 — 20 din
GMDS 15/1934 — 30 din	GMDS 24/1943 — 8 din
GMDS 16/1935, št. 1-2 — 30 din	GMDS 25-26/1944-45 — 6 din
GMDS 16/1935, št. 3-4 — 20 din	

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 10 dinarjev.

Člani Zgodovinskega društva za Slovenijo in pokrajinskih zgodovinskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Zgodovinsko društvo za Slovenijo je s finančno pomočjo Kulturne skupnosti Domžale ob odkritju spominske plošče na nekdanji Veitovi tiskarni na Viru pri Domžalah 24. maja 1980 izdala publikacijo

EDVARD KARDELJ-SPERANS IN SLOVENSKO ZGODOVINOPISJE

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Gradivo je izšlo kot separaten odtis iz »Zgodovinskega časopisa« številka 4/1979.

Publikacija je na voljo za ceno 40 din (člani ZDS 30 din, študentje 20 din) na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I.